LUNNER KOMMUNE

RÅDGJEVANDE
ARKEOLOGAR

KULTURMINNEPLAN FOR
LUNNER KOMMUNE

Myllsdammen (nr. 16).

Hovedtekst og grafisk utform-ing ved Rådgjevande Arkeologar ANS. Forord og handlingsprogram ved Lunner kommune. Alle foto er tatt av Ørjan Engedal i juni 2019, om ikke annet er nevnt i billedtekst.
Versjon: 31.10.2019.

Forord

- om formålet med planen
- bakgrunnen for planen
- skissere medvirkningsprosessen og liste involverte aktørar

Lunner 2020

ordfører

Lunner kommune

Innhold

Forord 3

1. Kulturminner og kulturminnevern 5

Mål med planen 5
Kulturminnevern - begreper og definisjoner 5
Hvorfor er kulturminner verdifulle? 7
Hvordan tar vi vare på kulturminnene? 8

2. Lunner - et kulturhistorisk riss 11

3. Kulturhistoriske tema i planen 14

FORHISTORIE OG MIDDELALDER 15
1. Kulturmiljø Vestby - Øvre Vestern
2. Gravfelt ved Lunner barneskole
GÅRD, PLASS OG SETER 21
3. Flatla gårdstun
4. Snellingen finneboplass
5. Morstadsetra
KIRKE, TRO OG RELIGION 29
6. Lunner kirkemiljø
7. Oppdalen kapell
8. Grua kirke
SAMFERDSEL 38
9. Den Bergenske Kongevei
10. Buttelveien
11. Volla bro
12. Lunner stasjon
13. Grindvoll stasjon
14 Kalvsjøundergangen
SKOGBRUK, TEKNIKK OG INDUSTRI 48
15. Grua bergverksmiljø
16. Myllselva industrimiljø
17. Brovoll
18. Skjerva
19. Garveriet
20. Solobservatoriet på Harestua
SKOLE OG UTDANNING 66
21. Gamleskolen på Harestua
22. Gamleskolen på Grua
23. Villa Solheim
KRIG OG MOTSTANDSKAMP 72
24. Rundelen minnepark
25. Rudsetra
HANDEL OG SERVICE 79
26. Killdalsbygget
27. Kaasabutikken

4. Handlingsprogram 82

5. Kilder 83

6. Ressurser på internett 84

7. Lister og kart 85

KULTURMINNER OG KULTURMINNEVERN

Kalkovn på Grua (nr. 15).

Mål med planen

Kulturminner er spor etter levd liv - de er ekte og autentiske og kan ikke erstattes om de først er tapt. Kulturminner er verdifulle fordi de gir oss *kunnskap*, fordi de gir oss *opplevelser,* og fordi de er en *bruksressurs*. Målet med denne planen er å skape et bevist forhold til hva som er viktigst å ta vare på, og å innlede et langsiktig arbeid med kulturminnevern i kommunen.

Planen har følgende delmål:

- å få på plass et rammeverk med fokus på kulturhistorisk oversikt og sammenheng, kulturminnekategorier, vernekriterier og lovverk.
- å presentere 27 prioriterte kulturmiljø/kulturminner som er valgt ut gjennom innbyggermedvirkning i arbeidet med planen.
- å få ordnet, sortert og digitalisert (InnlandsGIS) en større mengde eldre registreringer samt en tidligere gjennomført kontrollregistrering av SEFRAK-registeret.
- å lage en handlingsplan med prioriteringer for videre arbeid med kulturminner:
    - hvilke kulturminner bør gis formelt vern gjennom plan?
    - hvilke kulturminner bør prioriteres i skjøtsel- og formidlingsarbeid?
    - hvilke tema bør prioriteres for videre registreringer?

Kulturminnevern - Begreper og definisjoner

Kulturminneloven (LOV 1978 nr. 50 Lov om kulturminner) definerer **kulturminne** som: «alle spor etter menneskelig aktivitet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til».

Når en eller flere kulturminner inngår i en videre helhet eller sammenheng, kan man oppleve disse som et **kulturmiljø**. Vurderinger av kulturhistorie, tidsdybde, de enkelte kulturminnene og landskapet rundt, ligger til grunn når et kulturmiljø blir definert og avgrenset.

Med **kulturlandskap** mener vi landskap som er formet av menneskers liv og aktiviteter gjennom tidene. I en utvidet forståelse kan vi også tale om landskap som på ulikt vis bærer i seg forestillinger som påvirker mennesket.

Man skiller også mellom **faste-** og **løse kulturminner**. Faste kulturminner er gjerne nettopp faste og integrerte i landskapet – som en gravrøys eller en bygning. Selv om de kan flyttes, regner vi også for eksempel stående bautasteiner og steinkors til denne kategorien. Løse kulturminner er de som kan skilles fra landskapet og settes i en monter i et museum – typisk et redskap, et våpen eller et smykke.

Volla bro (nr. 11).

Man skiller også mellom **synlige** og **ikke-synlige kulturminner**. Med ikke-synlige kulturminner menes arkeologiske spor som er påviste under bakken, men som ikke er synlige på overflaten. Endelig kan man skille mellom **materielle**- og **immaterielle kulturminner**. Med immaterielle kulturminner mener man kulturminner som eksisterer som tanke, handling og lyd – som for eksempel sang, musikk, fortellinger og håndtverk.

Faste, automatisk fredete kulturminner (fornminner)

Kulturminneloven (LOV 1978 nr. 50 Lov om kulturminner) gir visse kulturminner et automatisk vern, det vil si at de er **automatisk fredet**. Dette gjelder alle kjente og ennå ikke oppdagete, kulturminner eldre enn 1537 (reformasjonen), stående bygninger og mynter eldre enn 1650, kulturminner i sjø, vann og vassdrag eldre enn 100 år, og samiske kulturminner eldre enn 100 år. Om ikke annet er bestemt av vernestyresmaktene, gjelder fredingen selve kulturminnet og en sone på 5 meter rundt kulturminnet. Andre kulturminnekategorier kan fredes ved særskilt vedtak, og en snakker da om **vedtaksfredete-** eller **forskriftsfredete** kulturminner. **Automatisk fredete kulturminner**, **førreformatoriske kulturminner** og **fornminner** blir brukt synonymt i mange samanhenger. Databasen Askeladden er Riksantivaren sitt offisielle register over automatisk fredete kulturminner i Norge. Kulturminnesøk er publikumsversjonen av denne databasen og kan brukes av alle.

Nyere tids kulturminne

Med nyere tids kulturminner mener vi kulturminner yngre enn 1537 (reformasjonen). Med unntak av stående bygninger og mynter eldre enn 1650, kulturminner i sjø, vann og vassdrag eldre enn 100 år, og samiske kulturminner eldre enn 100 år, har nyere tids kulturminner ikke automatisk vern. Gjennom vedtak kan Riksantikvaren også frede nyere tids kulturminner.

Det finnes ikke noe landsdekkende samlet oversikt eller register over nyere tids kulturminner, slik som for førreformatoriske kulturminner. Det viktigste landsdekkende registeret over nyere tids kulturminner er SEFRAK – registeret (SEkretariatet For Registrering Av faste Kulturminner), avgrenset til eldre bygninger og ruiner. SEFRAK er først og fremst et register som har særleg verdi som kildemateriale for lokal historie. I tillegg blir registeret brukt av kulturminneforvaltingen som utgangspunkt for å finne verneverdige bygninger og anlegg. SEFRAK-registeret blir ikke oppdatert eller revidert av regionale eller nasjonale instanser i kulturminnevernet. I 2003 fikk Lunner kommune gjennomført en kontrollregistrering av SEFRAK. Denne revisjonen er lagt inn i InnlandsGIS som del av arbeidet med denne planen. Dette vil være et viktig verktøy for arealplanlegging i kommunen, og det vil også være viktig at grunneiere kan gjøre seg kjent med status for objekter i deres eie.

Hvorfor er kulturminner verdifulle?

Stortingsmelding nr 16 (2004-2005) *Leve med kulturminne*, tegner et triangel av forenklede og overordnede verdier i kulturminner (2005):

- kunnskapsverdi
- opplevelsesverdi
- bruksverdi

Grunnlaget for å ta vare på kulturminner er derfor at de har verdi som kilder til kunnskap, som grunnlag for opplevelser og som ressurs for bruk. Automatisk fredete kulturminner og kulturminner fredet gjennom vedtak har i utgangspunktet alltid høy verdi.

Man kan også vurdere et kulturminnes verdi utfra et mer finmasket sett av delverdier:

- Opplevelsesverdi
- Kunnskapsverdi
- Alder
- Autentisitet
- Arkitektonisk, kunstnerisk eller håndverksmessig verdi
- Sjeldenhet/representativitet
- Miljøverdi
- Symbolverdi
- Identitetsverdi
- Økonomisk verdi og/eller bruksverdi
- Bærekraft

Myllselva (nr. 16).

Skjerva (nr.18).

Hvordan tar vi vare på kulturminnene?

Av og til kommer et verdifullt kulturminne i veien for andre interesser. Da er lovverk og planbestemmelser viktige for bevaring. Med arealplaner som har tydelige hensyn til kulturminner kan man i svært mange tilfeller komme konflikter i forkjøpet.

Ofte er ikke kulturminnet i veien, men det simpelthen forfaller fordi det er glemt eller fordi vedlikehold krever ressurser. En kulturminneplan er også et virkemiddel for å løfte frem slike kulturminner. Et moment står stadig tydeligere i bygningsvernet - et kulturminne som skal tas vare på må brukes! Det finnes en rekke private og offentlige støtteordninger for å ta vare på kulturminner. At et kulturminne er prioritert lokalt, for eksempel ved å være med i en kulturminneplan, er blitt et viktig kriterium for tilslag på søknader til disse støtteordningene. Interresse, stolthet og identitet er også vesentlige drivkrefter - kulturminneplanen har også som mål å gjøre folk interesserte og stolte av kulturminnene.

Lovverk

Kulturminner kan gis juridisk vern gjennom to lovverk:

- Lov om kulturminne (LOV 1978 nr. 50 Lov om kulturminne)
- Plan- og bygningsloven

Kulturminneloven gir visse kulturminner et automatisk vern, det vil si at de er automatisk fredet. Dette gjelder alle kjente og ikke-kjente kulturminner eldre enn 1537 (reformasjonen), stående bygg og mynter eldre enn 1650, kulturminner i sjø, vatn og vassdrag eldre enn 100 år, og samiske kulturminner eldre enn 100 år. Om ikke annet er bestemt av vernestyresmaktene, gjelder fredingen selve kulturminnet og en sone på 5 meter rundt kulturminnet. Andre kulturminnekategorier kan fredes gjennom vedtak, og slike omtales som *vedtaksfredete* eller *forskriftsfredete* kulturminner.

Det er Plan- og bygningsloven som er kommunens juridiske virkemiddel i kulturminnevernet. Her kan kommunen gi kulturminner og kulturmiljø et reguleringsmessig vern:

- sikre kulturminner og kulturmiljø som er fredet etter kulturminneloven (automatisk eller gjennom vedtak/forskrift)
- sikre andre bevaringsverdige kulturminner og kulturmiljø.

I Plan- og bygningsloven er de viktigste verktøyene hensynssoner (Pbl § 11-8) (tidligere *spesialområde bevaring*). Hensynssonene kommer i tillegg til arealbruksformålet i planen, og kan krysse disse. Hensynssonene skal videre vises på plankartet uavhengig av arealformålet. Disse fører med seg strengere reguleringsbestemmelser enn ellers: for eksempel strengere krav om byggesøknad, krav til materialbruk og vedlikehold. Det er også rom for å verne fast interiør. Generelt er kravene mindre strenge enn ved freding.

Hensynssonene er et virkemiddel for å vise og verne de viktigste verdiene, og ikke for å markere alle registrerte kulturminne (Riksantikvaren 2010). Som hovedregel bruker man § 11-8 sone d) for områder som er fredet etter kulturminnelova, og § 11-8 sone c) for områder rundt slike, eller andre område.

Morstadsetra (nr. 5).

Økonomiske støtteordninger

Riksantikvaren
Eiere eller forvaltere av kulturminner kan søke Riksantikvaren om tilskudd til tiltak som istandsetting, sikring eller skjøtsel. Riksantikvaren har en rekke ulike støtteordninger med ulike krav og målgrupper. Målgruppene er i stor grad eiere og forvaltere av kulturminner eller kulturmiljøer av nasjonal verdi. Her finnes også en tilskuddsordning for kulturminner i verdiskapingsarbeid, en forutsetning er at kommune og fylkeskommune er aktive deltagere.

Kulturminnefondet
Kulturminnefondets støtteordning er et lavterskeltilbud til eiere og forvaltere av verneverdige kulturminner. Påbegynte eller sluttførte prosjekter prioriteres ikke, men ellers kan man her få støtte til alle typer kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap. Kulturminnefondet har et elektronisk søknadssenter med god veiledning gjennom søknadsprosessen. https://kulturminnefondet.no/

Oppland fylkeskommune
Oppland fylkeskommune har flere støtteordninger rettet mot sikringstiltak for-, og vedlikehold av, fredete bygninger og anlegg.
https://www.oppland.no/om-fylkeskommunen/sok-tilskudd/kulturminner/

Norsk kulturarv
Norsk Kulturarv er en stiftelse med formål å bidra til vern av kulturarven gjennom bærekraftig bruk - særlig gjennom aksjonene "Ta et tak" og "Rydd et kulturminne".

Ta et tak
«Ta et tak» er en aksjon som retter seg mot våningshus og driftsbygninger. Dette kan være verneverdig bebyggelse i byer og tettsteder eller bolighus i tilknytning til landbruk, fiske, reindrift eller jakt. Dette er en lavterskel støtteordning for alle typer bygninger med kulturhistorisk verdi. Stiftelsen UNI er det den største økonomiske bidragsyteren til aksjonen. I aksjonen 2017/2018 ble 6 250 000 kroner fordelt på 303 søknader.

Rydd et kulturminne
"Rydd et kulturminne" tilbyr skoler, barnehager og idrettslag stipend på kr 4.000,- for å rydde og gjøre det tilgjengelig omkring et kulturminne i sitt nærmiljø. Formålet er at dette skal bygge bevissthet om lokale kulturminner og gjøre barn og unge stolte over sitt nærmiljø. Ordninga får økonomisk støtte fra Sparebankstiftelsen DnB. Ordningen er basert på aksjoner som blir utlyst årvisst.

SMIL
SMIL, tilskudd til Spesielle Miljøtiltak I Landbruket, har som formål å fremme natur- og kulturminneverdiene i jordbrukets kulturlandskap og redusere forurensningen fra jordbruket. Landbruksdirektoratet har i 2019 fordelt 115 mill. kroner til fylkesmennene, som fordeler videre til kommunene. Eiere og forvaltere kan blant annet søke om istandsetting og vedlikehold av verneverdige bygninger og skjøtsel av gammel kulturmark. Søknader rettes til Lunner kommune.

BREI VERDISKAPING BASERT PÅ KULTUR- OG NATURARV

Brei verdiskaping basert på kultur- og naturarv er et samspill mellom ulike former for verdiskaping - samspillet gir en forsterkende effekt for de enkelte faktorene, og er et viktig skritt mot bærekraftig utvikling.

- **Miljømessig verdiskaping** – styrke kvalitetene og verdiene knyttet til kulturminner, kulturlandskap og natur. Verdiene blir skjøttet, ivaretatt og sikret gjennom helhetlig planlegging og forvaltning, istandsetting, tilrettelegging, skjøtsel, gjenbruk og god ressursforvaltning.
- **Kulturell verdiskaping** – øke kunnskap og bevissthet om lokal kultur- og naturarv, særpreg, tradisjoner, historiefortelling og symbol som grunnlag for utvikling og formidling av identitet og stolthet knyttet til stedet.
- **Sosial verdiskaping** – utvikling av felles forståelse, engasjement, tillit og tilhørighet som følger av samarbeid, samhandling, dugnad, frivillig innsats, fellesskap og nettverk.
- **Økonomisk verdiskaping** – økt lønnsomhet gjennom produksjon og salg av varer og tenester, og gjennom økt sysselsetting for lokalsamfunnet.

Kilder:
Stortingsmelding 35 (2012-13) Framtid med fotfeste.
Telemarksforsking 2009 og 2013: Haukeland, P.I. og Brandtzeg, B.A.

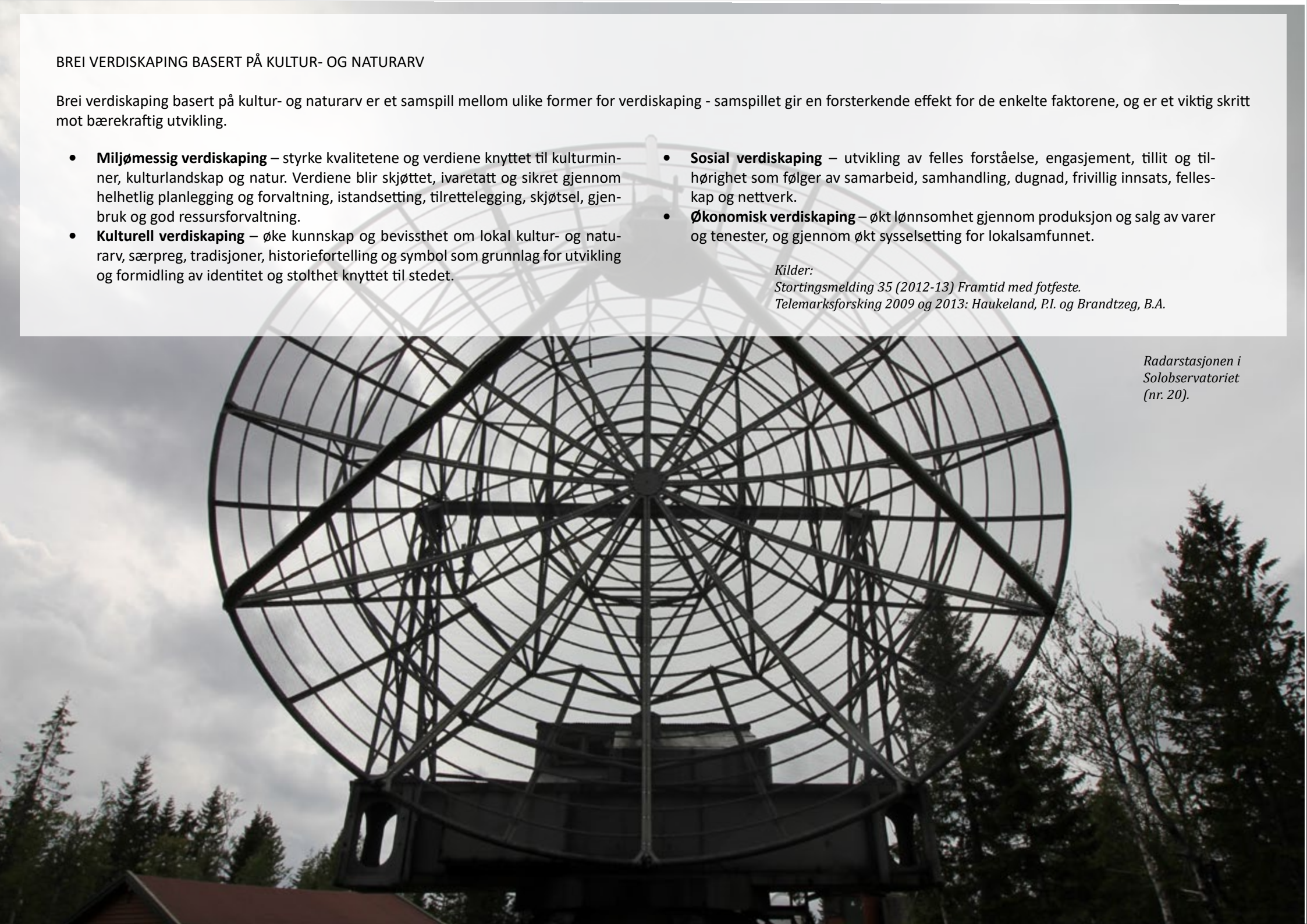

Radarstasjonen i Solobservatoriet (nr. 20).

LUNNER - ET KULTURHISTORISK RISS

Vestbyfunnet (C 23651, © KHM, UiO)

Grindvoll stasjon (nr. 13).

Forhistorien og middelalderen utgjør en svært stor del av den tiden det har levd mennesker i Norge - hele 96 prosent. I denne lange perioden satte menneskene spor først og fremst i form av jordbrukets kulturlandskap. Hele 77 prosent av arealet i Lunner kommune er i dag dekket av skog, bare 9 prosent er dyrket mark, og tre fjerdedeler av dette igjen er kornareal. Vi antar at hovedtrekkene i dette bildet, gårdstunene med de bølgende åpne jordene som lommer i et skogland, allerede var etablert ved utgangen av middelalderen rundt 1550. Utover bondens aktiviteter er det dog tre andre element som allerede nå kan ha begynt å sett sitt preg: det første er kirke og kristendommen med sine særpregede bygninger på høydedraget mellom gårdene i Lunner. Det andre er utvinning av jern, lenge fra myr, men fra 1200-tallet også fra fast berg. Denne driften satte sine spor i fjellet og i grunnen, men kanskje best synlig med uttak av skog til brensel. Det tredje er gjennomgangsferdselen – kanskje var den senere Kongeveien allerede nå trakket opp av folk, fe og ridehest til et tydelig tråkk gjennom det som i dag er Lunner kommune?

Skogen, vassdragene, mineralene og samferdselen skulle i de følgende århundrene skape det Lunner vi kjenner i dag, med tettstedene Roa, Lunner, Grua og Harestua, og de mindre tettstedene Oppdalen, Grindvoll, Bjørgeseter og Stryken.

Utviklingen av ny teknologi i kombinasjon med statlige forordninger for bruk av denne og viktige ressurser, samt en stadig voksende stat med økte krav til kommunikasjoner, var en sentral bakgrunn for utviklingen i Lunner. Den nye teknologien og ressursene var vannkraft, skog og mineraler. Statens krav til kommunikasjon resulterte i økte krav til veinettet til bruk for postgang og kongens- og kirkens menn.

Selv om eksport av trelast er kjent tilbake i middelalderen, regner man gjerne at skogbruk som næring vokste frem fra rundt 1500. Utviklingen av den vanndrevne sagen, markeder og transportårer, var nødvendige forutsetninger for skogbruk i større skala. Jernbanebyggingen i Norge var fra starten rettet mot transport av tømmer, fra dens spede begynnelse med hestetrukne vogner på skinnegang på Kjerraten i Krokskogen i 1807. Hovedtransportårene var de store vassdragene, men med jernbane kunne man nå kombinere skogsområdene med andre markeder og utskipningssteder. I skogbrukets og sagbruksdriftens første hundreår rådde i stor grad bøndene selv grunnen. Utover 1600-tallet ble derimot bøndene presset ut av næringen med innføring av sagbruksprivilegier og restriksjoner og avgifter på trelasthandel og –transport. Utover 1800-tallet falt privilegiene gradvis bort og skogbruk og sagbruksdrift kom igjen over på bøndenes hender. Med jernbanen økte trelasthandelen, og dette skapte igjen økt aktivitet på bygdene. Mange steder, som i Lunner, konkurrerte trelasthandelen med bergverksindustrien om skogressursene.

Bergverksindustrien i Lunner startet allerede på 1200-tallet, men de første skrevne kildene er fra første halvdel av 1500-tallet. Disse forteller at det da var utvunnet jernmalm i Hadelandsgruven på Grua, og at denne driften hadde ligget utenfor kongens kontroll. Vi må anta at det har vært en jevnt økende bergverksdrift etter jern i Gruaområdet frem til denne

Flatla (nr. 3).

tiden, og at denne vedvarte under statlig kontroll frem til begynnelsen av 1800-tallet. Men jernet var bare begynnelsen – allerede i 1630-årene startet utvinning av bly i samme området, og senere ble utvinning av kalk, og fremfor alt sink, grunnlaget for Lunners eldste tettsted, Grua. Kalkindustrien ble også viktig en rekke andre steder i kommunen.

I 1837 ble formannskapslovene innført, og Jevnaker kommune ble etablert. Kommunen omfattet også Lunner kirkesogn, og det som i dag er Grindvoll ble liggende sentralt i den nye kommunen. Her hadde det allerede fra 1500-tallet vokst frem et landsbylignende klyngetun på Ballangrudkrinsilen, også kalt Ballangrudbyen. Stedet hadde vært tingsted, og trolig også hatt andre sentralfunksjoner, før området ble sentrum i Jevnaker kommune. Etter 1837 kom her til lensmann, fut, landhandel og bank.

Den videre utviklingen av tettstedene i Lunner er tett knyttet til regional og nasjonal samferdsel. En mye brukt vei gjennom Lunner fikk på 1700-tallet status som hovedvei og postvei under navnet Den Bergenske Kongevei. Denne hovedåren førte til etablering av skysstasjoner med jevne mellomrom på gårdene. I 1818 mistet veien sin status som hovedvei da ny kongevei ble lagt om Ringerike og Jevnaker. I 1870-årene ble den såkalte Christianiachausseen (senere Rv 4) anlagt gjennom Lunner, i noen partier oppå den gamle Kongeveien. Dette var en kjørevei for hest og karjol, og brakte med seg skysstasjoner ved Volla, Sand, Grua, Bjørgesæter, Harestua og Stryken. Veien og skysstasjonene førte til videre etableringer. I området rundt Sand kom garveri, butikker, mølle, meieri, jernstøperi, posthus og telefonsentral. Også for Volla brakte Christiania-chausseen med seg utvikling – her ble etablert to møller, den ene med oppgangsag, garveri, skomaker, landhandleri og mer. Det var jernbanen som skulle komme til å avgjøre de senere tyngdepunktene i kommunen: Nordbanen (Gjøvikbanen) fra 1903 med stasjon på Lunner og Grua, og stoppested på Harestua, og Bergensbanen fra 1909, med stasjon på Grindvoll. Samme år ble de to banene knyttet sammen via Roa-Hønefosslinjen med stasjon på Roa.

Det var den kirkelige inndelingen i kirkesogn, etablert allerede i middelalderen, som ble grunnlaget for arealet til dagens kommune. I 1898 ble Lunner sogn skilt ut fra Jevnaker kommune som Lunner kommune, og administrasjonen ble flyttet til Roa.

Fra 1970-tallet begynte flere av togstasjonene å miste sine funksjoner som tettstedskapere. Stasjonene ble nå i økende grad fjernstyrte og ubetjente. Roa ble forsterket som trafikalt knutepunkt, også inn i bilens tidsalder, i skjæringspunktet mellom E16, Rv 4 og Gjøvikbanen. Her kom også de viktigste kommunale funksjonene på 1950 og 60-tallet: skoletannlege (1947), framhaldsskole (1955), lensmannskontor (1958), ungdomsskole (1967-68) og rådhus (1969). Parallelt med denne utviklingen hadde bergverksdriften i Lunner, i denne fasen med kalk, sin siste blomstring, denne gang i Kalvsjøområdet.

Jordbruket med korndyrking, skogbruket, bergverksdriften og samferdselen har i stor grad formet det Lunner vi kjenner i dag. Disse temaene står også sentralt i utvalget av kulturminner i denne planen, og er videre beskrevet i de tematiske oversiktene lenger bak i planen.

KULTURHISTORISKE TEMA I PLANEN

Kalvsjøundergangen (nr. 14).

27 kulturminner og kulturmiljøer er prioriterte i denne planen. Disse er gruppert under åtte kulturhistoriske tema:

- FORHISTORIE OG MIDDELALDER
- GÅRD, PLASS OG SETER
- KIRKE, TRO OG RELIGION
- SAMFERDSEL
- SKOGBRUK, TEKNIKK OG INDUSTRI
- SKOLE OG UTDANNING
- KRIG OG MOTSTANDSKAMP
- HANDEL OG SERVICE

FORHISTORIE OG MIDDELALDER

Øvre Vestern (nr. 1).

Kulturminner fra forhistorisk tid og middelalder er automatisk fredet. Vi kan dele de inn i *ikke-synlige* (under torva) og *synlige*, *løse* (gjenstander) og *faste* (strukturer og anlegg i landskapet) kulturminner. De finnes i dyrket mark og i utmark, skog og fjell. De fleste er ennå ikke oppdaget.

I prinsippet har alle kulturminner med så høy alder nasjonal verdi, men de kan i tillegg være prioriterte med særlige roller regionalt og lokalt. Lokalt kan slike prioriteringer være knyttet til skjøtsel og tilrettelegging, reiselivssatsing, innlemming i turløyper eller andre lokale prosjekter for formidling eller tilrettelegging.

Forhistorien utgjør en svært stor del av den tiden det har levd mennesker i Norge. Steinalderen er den lengste fasen og rommer både tiden da folk livnærte seg utelukkende av jakt og fiske, og begynnelsen på en økonomi basert på tamdyr og korn - henholdsvis fangsteinalderen og jordbruksteinalderen.

Det er funnet svært få spor etter folk fra fangsteinalderen i Lunner og på Hadeland. Dette skyldes trolig dels at folk ferdes mindre her enn langs kysten, dels at sporene er vanskeligere å finne ved arkeologiske undersøkelser, dels at det har vært gjennomført få registreringer i kommunen. Nye anleggsprosjekter gir imidlertid glimt av hva som finnes. Undersøkelser knyttet til Gardermoen i 1992 gav funn av en såkalt mikroflekke ved bredden av Leirsjøen sørøst for Skjerva (C50163), et sikkert spor fra fangststeinalderen.

Jordbruket fikk sitt gjennombrudd rundt 2400 f.Kr. Folk begynte å dyrke korn og holde sau, geit og kyr, men endringene var fundamentale også i forhold til bosetning og redskapsteknologi. Flintdolken på bildet er et eksempel på en ny framstillingsteknikk i flint som kom sammen med jordbruket. Denne teknikken kalles flateretusjering eller flatehogging. Funn av slike redskaper eller flintflisene fra produksjonen av dem, er en vanlig og sikker indikasjon på tidlig jordbrukskultur.

Bronsealderen kaller vi perioden etter steinalderen, før jernet blir introdusert. I denne tiden brukte man fremdeles mye stein til redskap, men bronse ble brukt til våpen, smykker og noen redskaper. Rike bondeslekter i det som i dag er Lunner synes å ha vært del av kontaktnettverk som skaffet bronse, en legering av kobber og tinn, fra fjerntliggende forekomster. Et brukket økseblad funnet på Grumstad er mellom de eldste bronsefunnene i landet. At øksebladet er brukket skyldes neppe et arbeidsuhell. Mer trolig var dette en rituell praksis, som krevde sterk varme og som kan ha vært koblet til bronsestøpning. Det finnes påfallende mange brukne økser av denne tidlige typen, spesielt på Vestlandet og østover inn i Sverige. Fra den senere delen av bronsealderen stam-

Flindolk funnet nær Myllas østre ende (C 35649, © KHM, UiO).

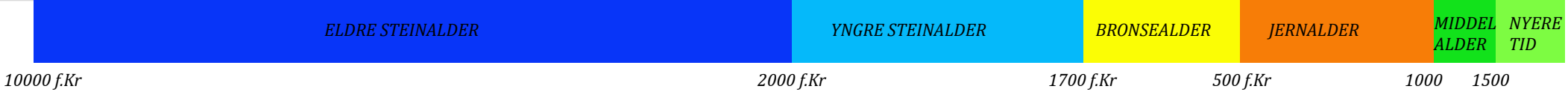

mer funnet av to bronsesverd fra Søndre Hytten. Disse ble funnet ved sprengning av en stor jordfast stein på jordbruksland. Sverdene hører trolig til en videre gruppe av offer lagt ned i tilknytning til steiner, urer og bergformasjoner. Fra siste del av bronsealderen har vi et av de mest kjente og mest spesielle funn fra bronsealderen i Norge, det store offerfunnet fra Vestby. (se nr. 1). Bronsefunnene i Lunner tyder på at bosetningen har ekspandert kraftig i løpet av de første 2000 årene med jordbruk. Med bronsealderen kommer også tradisjonen med gravlegging i haug og røys - en tradisjon som vedvarer til innføringen av kristendommen rundt år 1000.

Hadeland er kjent for rike gravfunn fra eldre jernalder, spesielt fra yngre romertid (200-400 e.Kr.). Lunner er i mindre grad representert i dette bildet, men et gravfunn fra Virstad inneholdt to bronsespenner og to glassperler fra denne perioden. Med vikingtiden og slutten av jernalderen skiller Lunner seg ut med mange depotfunn med jernbarrer. Trolig har Lunners senere så rike bergverkshistorie en forløper i utvinning av jern fra myrmalm.

I middelalderen utviklet det seg en maktkamp mellom tre sentrale aktører: kongemakten, kirken med klostrene, og et sjikt av jordeiende storbønder. Tidligere hadde man et "hull" i jernutvinningen i Lunner og på Hadeland - mellom den "gamle" jernutvinningen fra myrmalm som tok slutt noe før svartedauden (ca. 1300) og den "nye" utvinningen fra fast berg først nevnt i historiske kilder rundt 1540. Nye arkeologiske undersøkelser er nå i ferd med å fylle dette gapet. Fire anlegg i Lunner med spor etter bergmalmutvinning ble i perioden 2010-2013 undersøkt og tidfestet tilbake til 1300-tallet. Særlig viktig er en lokalitet på Hanakne. Fremtidige undersøkelser vil forhåpentligvis gi videre informasjon om opptakten til bergverksindustrien - og om det skjedde i regi av kongemakt, rike jordeiende bønder eller brødrene på klosteret på Granavold i Gran.

Arkeologiske funn er konsentrert til den nordlige og oppdyrkede delen av Lunner kommune. Dette skyldes i all hovedsak at mesteparten av gjenstandsfunnene er gjort nettopp ved jordarbeid. Nyere planreguleringer kan medføre arkeologiske utgravinger som ofte vil gi et mer nyansert bilde av forhistorien enn gjenstandene på museene. I 2004-2005 ble det for eksempel påvist bosetningsspor fra romertid til vikingtid på Bjørge-Liekær. I dagens arealplanlegging er også potensialet for funn av nye fredete kulturminner en vesentlig faktor

Perler fra romertids grav på Virstad (C 14993, © KHM, UiO).

Det best bevarte av sverdene fra Hytten Østre (C 21311, © KHM, UiO, oppe), og en kopi av et lignende sverd fra Ulstein, Møre og Romsdal (Ø.Engedal).

Stedet der Vestbyfunnet ble gjort.

1. Kulturmiljø Vestby - Øvre Vestern

Kulturmiljøet omfatter funnstedet for Vestbyfunnet fra bronsealder og et stort gravfelt fra jernalderen. Områdene grenser opp mot hverandre og er del av en større turløype på Grindvoll. Natur- og kulturstien på Grindvoll er 14km lang, omfatter til sammen 24 informasjonstavler i regi av DNT Hadeland og Kulturhistoriske Vestre Lunner, og ble åpnet 1. september 2009.

Vestbyfunnet dukket frem ved pløying i 1924-25 og er tidfestet til de to siste hundreårene av bronsealderen (700 - 500 f.Kr.). Funnet passer inn i mønsteret av rike offerfunn i Norge i denne perioden, men regnes som et av de viktigste og mest særpregede. Det mest spesielle er de to bronsebukkene. Røntgenbilder viser at hodene opprinnelig var laget med en stang for feste i en anordning, trolig en skipsmodell i tre. Disse viser nært slektskap med Faardalfunnet i Danmark. På et senere tidspunkt ble bukkehodene innstøpt i hulstøpte dyrekropper, med jernstifter til hjelp i prosessen. Jern i mindre mengder er ikke ukjent i denne delen av bronsealderen. Også spesielt er halskjedet av fortinnete bronseperler. Rent, ulegert, tin er sjeldent i bronsealderen i Norden. Kjedet er også tolket som en kalender knyttet til religiøse forestillinger rundt årsyklusen. De tilsammen 353 perlene settes i sammenheng med de 354 dagene i året. 12 av perlene er større enn de andre og deler kjedet i 12 seksjoner som kan ha tilsvart månderer i året.

Vestbyfunnet inneholdt også tre store halsringer, en av dem dekorert med et skipsmotiv, og en stor draktnål med femskivet hode. Endelig inneholdt funnet også en fingerring som er tapt.

Tidligere arkeologer og forskere mente delene i Vestbyfunnet var produsert i Sentral-Europa og at de sirkulerte i lang tid før de ble ofret i jorden på Hadeland. Med dagens kunnskap er det mer sannsynlig at gjenstandene ble laget i Hadelandsområdet eller Sverige. Den femskivede draktnålen har sin eneste parallell i et funn fra Hardanger, mens de tre halsringene er av en type som er vanligst i Sverige. Slik kan også Vestbyfunnet også fortelle om øst-vest kommunikasjon 2000 år før den Bergenske kongevei.

Gjenstandene i Vestbyfunnet er automatisk fredet og blir oppbevart på Kulturhistorisk museum i Oslo (C 23651) .

Vestbyfunnet (C 23651, © KHM, UiO)

Utsikt mot Sverigetjernet fra funnstedet for Vestbyfunnet.

Gravhauger på Vestern.

2. Gravfelt ved Lunner barneskole

Her på Skøyen vestre, også kalt Skøyentoppen, tett ved Lunner barneskole, ligger restene av et gravfelt. Her var tidligere kjent i alt 15 gravrøyser. Sørlige halvdel av dette fornminnefeltet ble utjevnet ved anleggelse av håndballbanen. Ved en kontrollregistrering i 2005 ble det påvist ytterligere 9 gravrøyser vest og sørvest for det tidligere kjente fornminnefeltet. Feltet omfatter i dag 10 gravrøyser: 9 sørvest for håndballbanen og en nordøst for banen.

En del av røysene hadde spor etter graving i eldre tid, men det er ikke kjent funn fra røysene. Man kan således ikke si noe sikkert om tidfesting av gravene. Slike gravminner ble laget i bronsealder og jernalder - flest ble trolig til i vikingtid. Ved arkeologiske registreringer i tilknytning til ny sykkelsti 500m lenger øst, langs Lunnerlinna, ble det påvist fossile åkerlag fra yngre bronsealder og yngre romertid.

Området er automatisk fredet med en sikkerhetssone på 5 meter rundt lokaliteten (ASK 9926).

GÅRD, PLASS OG SETER

Laftet stabbursvegg, Snellingen (nr. 4).

I 1825 bodde 87 prosent av befolkningen i Norge utenfor byer og tettsteder - i all hovedsak tilknyttet gårdsdrift eller fiske.

GÅRD

Gården var helt dominerende for en svært stor del av befolkningen før den industrielle revolusjonen. Noen eide gård, noen leide gård, noen var husmenn, noen bare tjenere og arbeidere på gård - men alle var de avhengige av gården som økonomisk enhet. Når gården oppsto er avhengig av hvordan en definerer en gård. Et vanlig syn er at det er først med etableringen av inngjerdede hus, åkrer og jord i århundrene etter Kristi fødsel, man kan snakke om gårder. At man vurderer nettopp inngjerdingen som viktig henger sammen med at ordet gård, eller norrønt *garðr*, trolig betyr gjerde eller innhegning. I kulturminnesammenheng er det viktig å ha øye for de ulike nivåene eler skalaene i gårdssamfunnet: nederst finner man de viktige bygningene og anleggene, som kan grupperes i innhus (stue, loft, stabbur, eldhus, badstu, kjone, smie) og uthus (løe, fjøs for ulike dyr, stall), og anlegg som åkrer, gjerder, innhegninger. Over dette har man nivået tun med ulike tunformer i gårdenes sentrum. Her er det åpne firkanttunet typisk for Lunner og det sentrale Østlandet. Hever man blikket kan man definere kulturmiljø og kulturlandskap som inkluderer stadig mer av gårdens totale utstrekning: bygninger, anlegg, innmark og utmark, og stedsnavn. I mange områder skapes det gjennom topografiske og naturgitte forhold også et øvre nivå, grenden eller bygden, med en samling gårder. I et kulturminnevernperspektiv er det viktig å ta vare på og formidle bredden, variasjonen over tid, nivåene og sammenhengene innenfor gårdsbosetningen.

HUSMANNSVESENET

En stadig befolkningsøkning fra 1600-tallet utover skapte et press på gårdene. Odelsretten var gammel i landet, men endringer i odels- og åseteloven gav på 1800-tallet klar forrang for eldste sønn ved arving av gården. Disse i kombinasjon la grunnlaget for en overskuddsbefolkning og en markant vekst i husmannsvesenet frem mot et høydepunkt rundt 1855. De fleste husmennene fikk leie en *plass* med bygninger, i utkanten av gårdene, og betalte med pliktarbeid til gårdeieren. I løpet av siste halvdel av 1800-talet ble husmannsvesenet avviklet på Østlandet - nye maskiner og driftsmetoder i jordbruket førte til mindre behov for arbeidskraft, mange fikk kjøpe plassene og etablere seg som småbrukere, og det åpnet seg en storstilt flyttestrøm fra gårdene til byene og Amerika. I dag kan mange mindre gårdsbruk ha sitt opphav som husmannsplasser. Mange plasser ble derimot lagt ned og ligger i dag som glemte, men ofte verdifulle, kulturmiljø med ruiner og gjengrodd gammel kulturmark.

SETER

Selve driften av gården begrenset seg på ingen måte til kjerneområdet på innmarken. Fôr til tamdyr var en avgjørende årsak til at folk brukte store områder utenfor gårdskjernene. Man kan godt si at man maksimerte antal dyr og beiting innenfor rammene av en fast gårdsbosetning. Dette vil si at man trolig gjetet dyrene gjennom sommerhalvåret i utmarken, altså kimen til det seterbruket vi kjenner fra historisk tid. Med egentlig setring stilles det visse krav til anleggene i utmarken - at det etableres en slags "minigård" på et

eller flere steder i utmarken, med bygninger eller anlegg for ly og opphold. Den tradisjonelle tolkningen har vært at seterbruket oppsto på 1600-talet som et resultat av en stadig ekspansjon i beitingen, til avstanden til slutt ble for lang til å returnere hver kveld. Det er derimot referert til setring i våre eldste historiske kilder, blant andre Gulatingsloven fra 1000-tallet. Anlegg med tufter i historisk kjente seterområder har siste tiår også blitt tidfestet tilbake til slutten av eldre jernalder. Setringen nådde sitt høydepunkt på 1800-tallet. Da hadde de fleste gårder en eller flere setrer og det fantes omtrent 50 000 setrer i Norge. Seterbruket dabbet av i begynnelsen av 1900-tallet. En viktig grunn var tilkomsten av større ysteri sentralt i bygdene - budeiene kunne ikke konkurrere i pris med disse. I dag blir mange setrer brukt som fritidshytter og setergrender, gjerne med god tilkomstvei, og står i fare for å bli rene hyttebyer.

FINNEBOPLASSENE

Skogfinnene kom fra de store skogene i Savolax og Tavastland i Midt-Finland. Her hadde de utviklet en særegen jordbruksform, såkalt svedjebruk, der rug og neper ble sådd i asken etter et avbrent barskogfelt. Denne dyrkningsformen innbefattet et rotasjonsbruk der stadig nye barskogfelt ble brent av.

På 1500-tallet ekspanderte skogfinnene vestover i de svenske skogene og fra 1620 også i de østnorske skogsbygdene. I Finnemanntallet fra 1686 var det registrert 52 rene finner og 2 halvfinner i Lunner. Bakgrunnen for manntallet var økende konflikter med lokale bønder og norske myndigheter. Det var svedjebruket, det sentrale trekket i finnenes kultur, som var hovedårsaken til konfliktene. Enkelte steder ble svedjing praktisert helt fram til rundt 1850, men allerede i begynnelsen av 1700-tallet avtok praksisen med avsviing. Stadig flere av finneboplassene gikk over til norske tradisjonelle driftsmåter, og ble dermed mer stedbundne. De materielle kulturtrekk som holdt seg lengst var de skogfinske byggeskikkene med røykovnstua, røykbadstua og ria, tørkehuset for rugen. Utover 1800-tallet satte det norske nasjonsbyggingsprosjektet den skogfinske minoriteten under stadig hardere press med en fornorskingspolitikk, særlig rettet mot barna. I 2005 ble skogfinnene erklært som nasjonal minoritet.

Morstadsetra (nr. 5).

Låven

3. Flatla gårdstun

Flatla gård er første gang nevnt i 1520. Om ikke gården ble lagt øde av Svartedauden, ble den muligens redusert. I manntallet i 1660 ble bare det ene av to bruk nevnt, og dette ble karakteristert som "halvgård" med redusert skatt. I dag omfatter gårdstunet på bruk 5 en rekke bygninger med høy alder og høy opplevelsesverdi og er et godt eksempel på et tradisjonelt firkanttun fra 1800-tallet. Den store låven, skjulet/potetkjelleren, stabburet, drengstua, og det vestligste våningshuset er alle oppført på slutten av 1800-tallet. Det sentrale våningshuset er eldre, fra begynnelsen av 1800-tallet. Det er særlig uthusene som har kulturhistorisk verdi, men gjennom sin plassering bidrar de noe ombygde og tilbygde våningshusene til å komplettere opplevelsen av tunformen.

Stabbur med klokketårn

Drengestua (til høyre)

4. Snellingen finneboplass

Skogfinnene kom fra de store skogene i Savolax og Tavastland i Midt-Finland. Her hadde de utviklet en særegen jordbruksform, såkalt svedjebruk, der rug og neper ble sådd i asken etter et avbrent barskogfelt. Denne dyrkningsformen innbefattet et rotasjonsbruk der stadig nye barskogfelt ble brent av. På 1500-tallet ekspanderte skogfinnene vestover i de svenske skogene og rundt 1650 også i de østnorske skogsbygdene.

Rundt 1660 ble den første finneboplassen ryddet her på Snellingen. Mathis Mortensen og Morten Erichsen fikk bygselbrev på plassen i 1665. Trolig var det etterkommerne etter Mathias og Morten som drev Snellingen helt til den ble lagt ned rundt 1930.

I tillegg til den særegne dyrkningsformen, hadde skogfinnene med seg en egen bygningsskikk som var tilpasset deres kultur og livsform: røykstue med oppmurt hjørneildsted, badstu med karakteristisk ovn, og den såkalte *ria*, et tørkehus for rugen. Mens tørkehuset gjerne forsvant med svedjebruket, ble røykstua og badstua brukt lenge etter at skogfinnene var assimilert i norsk kultur og gått over til tradisjonelle norske driftsmåter. En rekke røyser vest for jordene har vært tolket som finske barnegraver, men kan også være røydningsrøyser.

På Øvre Snellingen finnes i dag flere bygninger og ruiner. Det store våningshuset og stabburet i sør, er trolig oppført på 1700-tallet. Her ligger også ruin etter en badstu og ruin med låvebro etter en låve. Lengst nordøst og nypanelt, ligger det som i dag er DNT's hytte, også oppført på 1700-tallet. De høyereliggende fritidshyttene er også gårdshus, oppført på 1800-tallet. Mot nordøst omfatter miljøet også røyser, tolket som forhistoriske gravrøyser på høydedragene i øst (Snellingrøysene) og nord (Snellinghøgda), og ruin etter kvernhus mellom tjernene Vesle og Store Snellingen. Vestover omfatter miljøet Nedre Snellingen, skilt ut fra finneboplassen i 1778 til folk fra Nannestad. Her er også bygninger med høy alder og eldre ruiner. Sørover fra Snellingen ligger også en gammel kløvvei, noen steder med form som hulvei i terrenget.

Mot slutten av 2.verdenskrig hadde Milorg tilholdssted her. I perioden 1946-1960 leide Oslo og Omegn Turistforening stedet og drev gården med forpaktere.

Snellingen er et kulturmiljø med høy opplevelses- og kunnskapsverdi knyttet til den skogfinske minoritetens histore i dens vestligste utbredelsesområde. Vedlikehold av bygningsmassen og det åpne kulturlandskapet vil bli avgjørende for å ta vare på verdiene.

Våningshus og stabbur fra 1700-tallet, ruin av badstu i forgrunnen.

Ruin av låvebro.

DNT's hytte, oppført på 1700-tallet.

Gårdshus fra 1800-tallet, i dag brukt som fritidshytte.

Slåttemark med rydningsrøyser og ruiner.

Barnegraver eller rydningsrøyser?

Nedre Snellingen.

5. Morstadseter

Her i seterbygden Søndre Morstadseter hadde flere gårder i Lunner og Gran seter, blant annet Morstad og Raastad. Alderen på bygningene er ukjent - at ingen er registrert i SEFRAK-registeret (eldre enn 1900), heller ingen ruiner, er nok en feil ved registreringen.

Flere av seterhusene har behov for vedlikehold, mens noen av de nedre er i bruk som fritidshytter og har fått nytt takdekke. Her ligger også en ruin med en stor ovn sentralt i tuften - trolig rester etter et kokhus der en kokte prim og andre melkeprodukter.

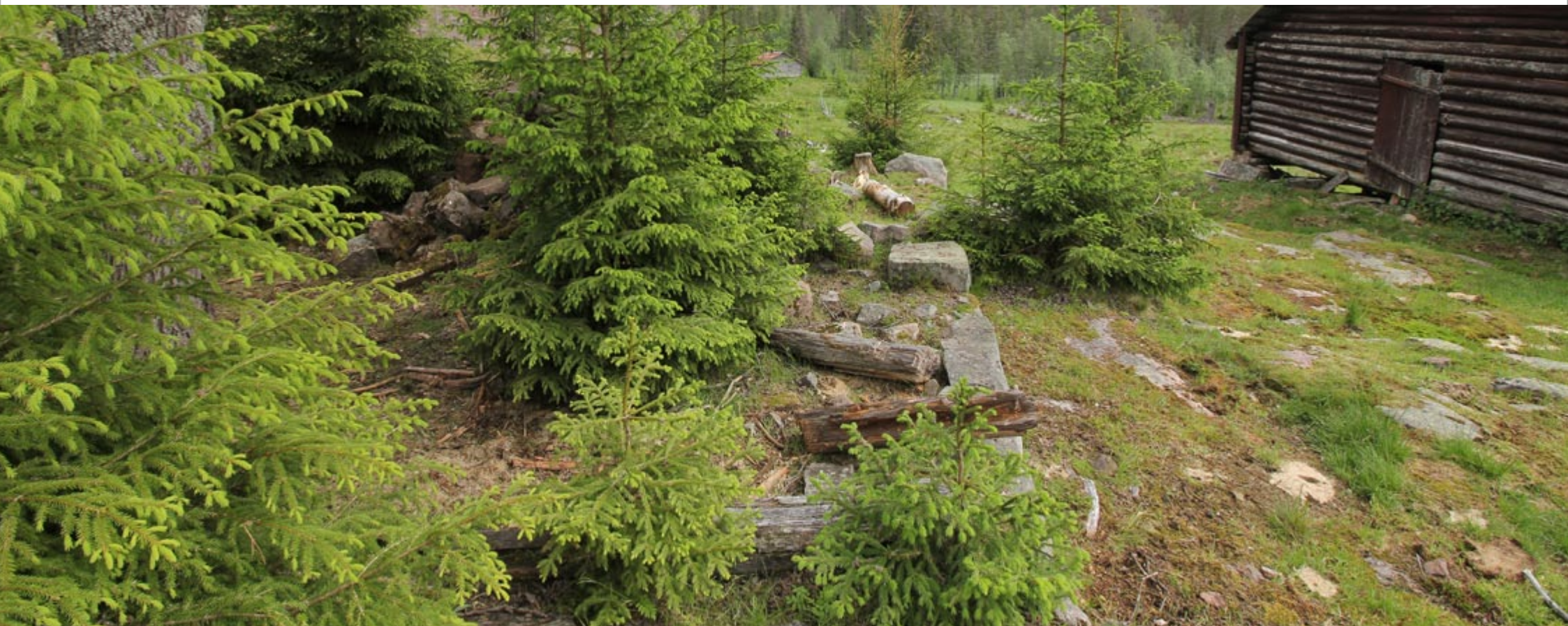

KIRKE, TRO OG RELIGION

Klokke i Lunner kirke (nr. 6).

Kirkens og kristendommens betydning for de siste 1000-års utvikling er gjennomgripende og mangefasettert. Man regner med at det fantes rundt 170 000 mennesker i Norge, og rundt 225 gårdsbruk i Hadeland, ved kristningen rundt år 1000. Nordvegen var et land med lang kyst, høye fjell og store skoger, og få mennesker. Kirken ble en motor i å binde sammen dette til en stat – i forhold til kommunikasjoner, forvaltning, og med tanke på befolkningens tanke- og trosforestillinger. Kirken grep dypt inn i folks liv gjennom regulering og markering av ukens og årets dager, og gjennom å ha regi over de sentrale overgangene i livet: fødsel, barn-til-voksen, og død. Kirken skapte tiden, og i mange hundre år var dens bygninger og lydbilde overordnet alle andre bygninger og lyder.

I hele katolsk tid og frem til begynnelsen av 1600-tallet var hele Hadeland ett prestegjeld under Hamar bispedømme, med søsterkirkene på Gran som hovedsete. Ser man bort fra byene var Hadeland det distriktet i landet med høyest andel steinkirker i forhold til trekirker – over halvparten. Denne tettheten av steinkirker blir vanligvis tolket som en konsekvens av de gode jordbruksforholdene. I senere år har også den gamle teorien om at det lå et kloster i steinhuset ved søsterkirkene på Gran blitt styrket. Et cistercienserkloster i Plasy i dagens Tsjekkia grunnla i 1176 en underenhet på det som trolig var Gran. Cistercienserordenens tilstedeværelse på Hadeland kan muligens også kobles til tidlig teknologiutvikling, særlig bruk av vannkraft til møller og smelting av jernmalm. I denne tiden var Lunner et anneks under Gran prestegjeld. På 1600-tallet ble så Jevnaker skilt ut som eget prestegjeld med Lunner som annekssokn, og i 1906 ble Lunner eget prestegjeld med Lunner som eneste kirke.

Kristen tro har også virket utenfor kirkens regi. Konventikkelplakaten av 1741 var en forordning som forbød ikke-ordinerte predikanter å reise rundt å forkynne. Lekfolk kunne nå bare samles i konventikler, små religiøse møter, og presten måtte varsles og jevnlig kontrollere aktivitetene. Etter lang politisk strid ble denne forordningen fjernet i 1842. Den første vekkelsesvinden som berørte Lunner, var den fra Hans Nielsen Hauge. Hauge skal ha besøkt Dæhlin i Lunner, og det ble dannet en mindre haugianerkrets her rundt 1805. Disse ble, som andre Haugianere, forfulgt av myndighetene frem till opphevelsen av Konventikkelplakaten. Misjonsvirksomheten som startet opp midt på 1800-tallet, hadde bakgrunn i Haugianerbevegelsen. De største vekkelsene i Lunner og Hadeland kom derimot i 1870- og 80-årene. Disse ble da også koblet til det store gjennombruddet for det man kan kalle forenings- eller organisasjonstiden - enten med rene kristelige formål (misjon) eller som fundament i foreninger knyttet til avholdssaken. Lunners forening under totalavholdsselskapet "Det blå bånd", var en av de første avholdforeningene på Hadeland, etablert i slutten av 1880-årene. Kjørvenmisjonen som virket i over hundre år i Lunner, ble til som Kjørven kvinneforening i 1891. I 1983 åpnet Lise og Ludvig Karlsen det første Evangeliesenteret på Garverigården i Roa. Evangeliesenteret vokste fra dette til å bli Norges største private hjelpetiltak i rusomsorgen.

Kirken kan beskrives i sin posisjon som øvrighet i motsetning til folket – bøndene, skogbrukerne og bergverksarbeiderne. Denne opposisjonen er nok reell også for Lunner, men en annen synsvinkel presser seg også på. Studerer man bakgrunnen for gudshusene på Oppdalen og Grua, ser man hvordan hele det sosiale spekteret i bygdelag kunne mobilisere ressurser og arbeidskraft innenfor kirken og den kristne tro.

6. Lunner kirke

Også til Lunner kirke er det knyttet en opphavsmyte: Olav den Hellige skal ha tatt inn på Haakenstad i Søndre Oppdalen. En av mennene hans skal da ha sagt: «Se nå vestover mot lundene, der hvor solen nå daler, der skulle det være et vakkert sted å bygge kirke for den Herre Krist». Da kongen leder sine folk mot lundene skal gygeren i Hvalbykampen ha begynt å kaste stein etter dem for å hindre verket. Olav rettet da et gullkors mot gygeren så det mistet mot og makt, og steinene brukte han til å bygge kirken.

Bare deler av grunnen under og ved Lunner kirke er arkeologisk undersøkt. Her kan ha stått forløpere i tre til steinkirken, men den første steinkirken er ganske sikkert yngre enn Hellig-Olav. Den kirken vi ser i dag har hatt tre bygningsfaser. Den første steinkirken som ble bygd var trolig en liten rektangulær kirke med et mindre kortilbygg i øst, som vanlig var på 1100-tallet, men med et rundt tårn i vestenden. Foten av dette tårnet ble påvist under kirkegulvet i forbindelse med restaurering av kirken i 1987-88, og er i dag bevart og synlig under et glassgulv bak prekestolen. Dette er det eneste kjente rundtårnet i Norge – lignende er kjent fra Sør-Sverige, Orknøyene, England og Tyskland. Muligens har tårnrommet fra starten vert brukt som et dåpskapell. Fremdeles i middelalderen, trolig på 1200-tallet, ble det vesle rektangulære kirkerommet utvidet i bredden og mot øst i lengderetning, slik at det sannsynlige kortilbygget ble borte. De 9 utskårne dyrefigurene i kleberstein som i dag er synlige utvendig har trolig opprinnelig vert montert i tilknytning til rundtårnet. Slik sto Lunner kirke så uten vesentlige endringer frem til 1780. Da ble rundtårnet og vestveggen revet og kirken fikk et tilbygg i tømmer slik at den ble en korskirke. Klebersteinsfigurene ble da trolig tatt ned og ble senere montert slik de står i dag.

Av middelalderens interiør er i dag bevart to helgenfigurer i eik. Originalene er oppbevart på Universitetet i Oslo, Oldsaksamlingen, men nøyaktige kopier ble laget i 1995 og 1998. Disse ble skåret av billedkunstner Bjarte Aarset, og står i dag inne i kirkerommet. Eldre interiørdetaljer er ellers bevart ved en altertavle og del av en prekestol fra 1699, en dåpsbaldakin fra 1740-50, kalk og disk i sølv fra før 1739, to dreiede lysestaker i furu (ukj. alder), en offerblokk (kollektbøsse) fra 1753, oblateske i sølv fra 1765 et kongemonogram fra 1780-årene. I kirketårnet henger to klokker fra 1860 og 1863.

Lunner kirkemiljø omfatter også kirkestua. Denne ble reist som gravkapell og ble innviet 13.11.1940. Marthe og Thorvald K. Kjørven skjenket glassmaleriet av den oppstandne Kristus til minne om pleiesønnen Guttorm Hegge Kjørven som falt i kampene på Ringerike april 1940. Maleriet ble laget av Borgar Hauglid og produsert på G.A.Larsens glassmalerverksted. Carl Victor Lind var grafiker, maler og tegner, og hadde vært i USA i perioden 1927-1934. Samme år som han returnerte til Norge og bosatte seg på Hadeland, representerte han Norge på Verdensutstillingen i Chicago. Lind fikk senere oppdraget med å dekorere kapellet innvendig, og arbeidet sto ferdig i 1953. I 1983 endret gravkapellet status til kirkestue. Linds originale utsmykning har medført at utsmykningen i Lunner Kirkestue ble varig vernet gjennom vedtak i 2015.

Lunner kirke med sin plassering i landskapet, unike bygningsdetaljer fra middelalder, mange interiørelementer fra etterreformatorisk tid og kirkestua med sin originale og fredete utsmykning, er et kirkehistorisk kulturmiljø med stor nasjonal, regional og lokal verdi.

Kirkestua (over).

En av klebersteinsfigurene fra 1200-tallet.

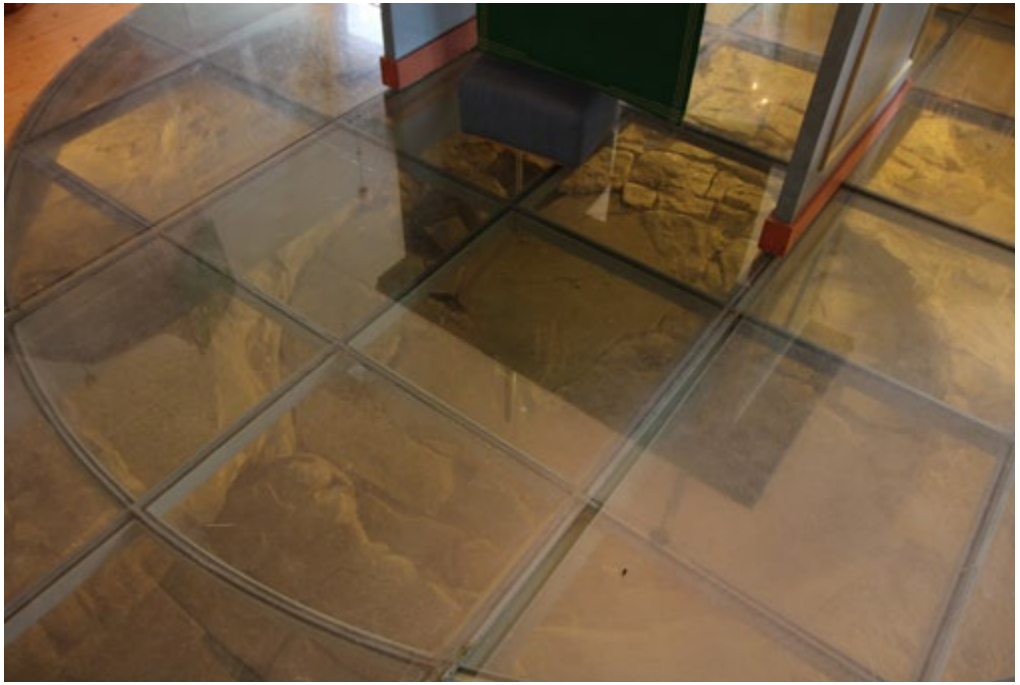

Tårnfoten under glass (over), kongemonogrammet fra 1780-årene (under).

Fondveggen med kopier av helgenfigurene (over), offerblokka (under).

Forhistorisk gravhaug i østre hjørne av kirkegården (over).

Lunner var et vidstrakt kirkesogn og mange av sognebarna kom med hest. Ringene i kirkegårdsmuren vitner om hestens tidsalder (under).

Carl Victor Linds utsmykning omkranser og bygger ut temaet i Borgar Hauglids glassmaleri - den oppstandne Kristus.

7. Oppdalen kapell

Nordre Oppdalen var egen skolekrets og kapellet kom til å fungere som kirke både for Nordre og Søndre Oppdalen. Det var Emmerense og Tosten Ulven som i 1908 tok initiativ til å få bygd et kapell og bedehus på Oppdalen. Midler ble samlet inn gjennom lister, basarer og fester. I tillegg gav kommunen i 1913 støtte til hjelpekirkegård og kirkeklokker. Allerede i 1908 ble det inngått kontrakt med murer Otto Andersen som skulle sette opp grunnmur og piper for kr 425,-. Bygningskomiteen fikk tilvist tømmer til bygging ved Morstadsetra i Lunner Almenning, og dette ble felt og kjørt frem. Byggingen gikk på anbud, og dette vant Hans Løkenbakken for kr 600,-. Murerarbeidet ble ferdig og reisverket ble påbegynt sommeren 1910. 11. august 1911 brant Braastadsaga med de ferdig tilskårne materialer til gulv og innredning i Oppdalen kapell. Bygningskomiteen oppfordret nå folk til å gi planker og bord, og kapellet ble fullført, men svært forsinket. Alterring og prekestol ble laget av trappesnekker Bror O. Andersen, og malerarbeidet ble utført av Johan Danielsen. Kapellet ble ferdigstilt og innviet i 1914. Vindfløyen i kirketårnet bærer årstallet 1910 og er et tydelig bevis for den langtrukne byggeprosessen. I 1929 ble det laget nytt tårn og takreisning på kapellet etter tegninger av arkitekt Ole Øvergard. I 1953 ble det gjennomført en større fornyelse etter tegninger av arkitekt Sundt Hansen: tømmerveggene ble panelt innvendig og utvendig, gulvet ble skiftet ut, koret ble gjort dypere, vinduene fikk antikkglass og interiøret ble malt. I to økter, i 1989 og 1994, ble hele taket reparert. Oppdalen kapell ble bygd som kapell og bedehus, og særlig i den tidlige fasen var bruken derfor noe friere en i en ordinær kirke, med møtevirksomhet, misjonsfester og juletrefester. Oppdalen kapell er i dag et kulturminne med høy lokal verdi.

8

8. Grua kirke

De første tiårene av 1900-tallet økte befolkningen i Gruaområdet. Vegen var lang til Lunner kirke, og ønsket om en egen kirkebygning var uttalt allerede i 1879. Kommunen fant midler til anleggelse av en kirkegård med klokketårn på Grua, men ikke en egen kirkebygning. På initiativ fra Grua kvinneforening ble drømmen realisert med stor dugnadsinnsats og private gaver, etter tegninger av arkitekt Alfred Chr. Dahl. Direktøren på bergverket, H.K. Borchgrevink skaffet materialer til grunnmur – lokal granitt fra et revet malmhus ved Grua stasjon. Lunner Almenning gav tømmeret og sørget for hogst og lunning. Deretter ble tømmeret kjørt til Grua sag, der det ble saget kostnadsfritt av Torsten Berger og hans mannskap. Arkitektens honorar, kr 500,-, ble kostet av sokneprest Stabell. Grunnmur og tømmer ble reist på dugnad. Ingeniør Reidar Molstad ved Hadeland Bergverk var engasjert i foretaket og skar ut døpefonten, forsiret dåpsfatet med bladgull og laget kirkespiret. Hans kone og kontordamen på Bergverket, sydde alterduk med venetiansk broderi og messehakel i rød velur. Glassmalerier ble kostet av bergmesteren og grosserer Zimmer. Grua kapell ble innviet i 1924, og nøklene og bygningen ble overlevert Lunner kommune uten gjeld. I 1947 ble kirken restaurert, og i 1978 endret kapellet status til kirke.

Grua kirke er et vitnesbyrd om en bygds felles tro og handlekraft, dertil en bygd med distinkte klasseskiller fra bergverksdirektøren til bønder og gruvearbeidere. Grua kirke er et kulturminne med høy lokal verdi.

SAMFERDSEL

Buttelveien (nr. 10).

Folk har ferdes til fots på kryss og tvers gjennom dagens Lunner kommune siden steinalderen. Med framveksten av kirker, tettsteder og byer i mellomalderen økte ferdsel og transport over lange distanser, mellom byer og landsdeler, og natur og topografi kanaliserte ferdselen til større stier eller veier. Dette må ikke forlede oss til å tro at ikke folk ferdes langt også tidligere – Vestbyfunnet fra bronsealderen forteller om gode forbindelser til både Hardanger i vest og Sverige i øst. Men middelalderens byer og kirkesteder ble en ny form for stabile knutepunkt, og den gryende staten kunne regulere ferdselen og stille krav til vedlikehold og utbedring av veinettet. For at Norge skulle kunne bli en stat måtte kongens og kirkens menn ha et fungerende og forutsigbart nett av kommunikasjonårer. Og der folk ferdes var det rom for andre næringer – skysstasjoner, gjestgiveri og landhandleri. På et lavere nivå formet det seg også et enormt nett av stier og veier mellom alle gårdstun.

Selv kongens vei var en vei for gående eller ridende. Hjulet hadde ingen egentlig funksjon i transport og ferdsel i Norge før i siste halvdel av 1800-tallet. Da hadde hjulet virket i andre tekniske løsninger, som vannhjul i kvern og sag, i århundrer. Tung transport på gårdene ble heller løst ved bruk av sleder – både på vinter- og sommerføre. Virkelig tungtransport ble løst først og fremst med vannkraft gjennom tømmerfløting. Tømmerfløtingen regner man med oppsto som følge av etableringen av oppgangssagene på 1500-tallet, og varte ved helt inn i 1960-årene.

I 1870-årene ble Kristiania-chausséen anlagt gjennom Lunner, delvis i samme trasé som den gamle Bergenske Kongevei. I noen partier ble andre traséer valgt for å bedre stigningsforholdet for karjoler, altså hjulvogner. Navnet chaussee viser at dette var en vei med særskilt fundamentering og grøfter, altså et viktig skritt frem mot en moderne veibane. Langs denne hovedveien gjennom Lunner kom det skysstasjoner - Volla, Sand, Grua, Bjørgesæter, Harestua og Stryken - og ved disse kunne det komme handel og danne seg tettsteder. Chausséen ble grunnlaget for dagens Rv. 4.

Transport av tømmer og trelast var en viktig drivkraft bak de første jernbanene i Norge. Å lette transporten mellom de store skogene i innlandet og utskipingstedene ved kysten ville gi stor økonomisk vinning. Den første økten i jernbaneutbyggingen, med Hovedbanen Kristiania-Eidsvoll, var i stor grad sentrert rundt Kristiania, slik at all gjennomgang gikk via hovedstaden. Etter en periode med økonomisk tilbakegang startet den neste store økten med «Det store jernbanekompromisset» i 1894. Nå ble distriktene i mye større grad hørt, og utbyggingen endret karakter. Flaggskipet i utbyggingsvedtaket i 1894 var Bergensbanen, men det omfattet også bygging av en bane mellom Christiania og Gjøvik med sidelinjer. Vedtaket ble gjort, og arbeidet gjennomført, i en veldig tro på fremtiden, ingeniørkunsten og fremskrittet. Og jernbanen fikk virkelig konsekvenser for menneskene langs skinnene, særlig rundt stoppestedene og stasjonene. Som kristendommen og kirken engang hadde brakt en ny arkitektur fra den store verden inn i små lokalsamfunn, brakte nå jernbanen sine karakteristiske arkitekttegnede bygninger ut på landsbygda. NSB's arkitekter sto bak stasjonsbygningene både på Gjøvikbanen, på Lunner (1900) og Grua (1904), og på Roa-Hønefosslinjen, på Roa (1909) og Grindvoll (1909). Arkitekt Paul Due er den som i størst grad har preget landets jernbanearkitektur, og han rakk også å tegne Lunner stasjon. Arkitekt Paul Armand Due fortsatte sin fars gjerning i jernbaneverkets tjeneste, og sto bak stasjonsbygningene på Grua, Roa og Grindvoll.

I 1950-årene, hundre år etter den første etableringen av jernbane i Norge, Hovedbanen mellom Eidsvoll og Christiania, var jernbanens gullalder over. Det var bilen - privatbilen, rutebilen, lastebilen - som for alvor var blitt konkurransedyktig. Med overgang fra bensin- til dieselmotor i 1930-årene tok bilen et langt skritt mot å innhente jernbanens forsprang. I 1951 ble et importstopp på lastebiler opphevet, og med det fikk godstoget også i strøk tidligere dominert av jernbanen, nå konkurranse av godsbiler. Lastebilen og veinettet på land fikk i løpet av 1960-årene store konsekvenser for skog- og sagbruksnæringen: tømmerfløtingen opphørte og en mengde sagbruk ble nedlagt. Endelig førte velstandsøkningen på 1960- og 1970-tallet til at folk flest kunne kjøpe privatbil. Grunnlaget for dagens samferdsel på landjorden var dermed lagt.

9

9. Den Bergenske Kongevei

En ferdselsåre mellom øst og vest, Oslofjorden og Bergensområdet, går tilbake i forhistorisk tid. I middelalderen kom de første offentlige vegdirektiver, med krav til standard på viktige ferdselsårer. På 1700-tallet fikk den mest brukte traseen status som hovedvei og postvei, og navnet Den Bergenske Kongevei. Til denne tid hadde vegen i all hovedsak vært en vei for reisende til fots eller til hest. Utover på 1700-tallet ble så noen partier utvidet til kjørevei. Fra gammelt av var benevnelsen kongevei brukt om hovedveier forbeholdt danskekongen og hans folk. Fra 1737 og fremover ble veiene gradvis åpnet for fri ferdsel. I 1818 ble ny Kongevei lagt om Ringerike og Jevnaker, og veien gjennom Lunner ble nedgradert. Da Norge fikk ny veilov i 1824 ble de tidligere kongeveier og landeveier slått sammen under benevnelsen hovedveier.

Den Bergenske Kongevei gjennom Lunner er blitt kartlagt, tilrettelagt og skiltet av Lunner historielag. Kongeveien har en felles nasjonal skiltmal, og er et kulturminne med høy nasjonal, regional og lokal verdi.

10. Buttelveien

Hadelands Glassverk ble etablert på Jevnaker i 1762. Glassverket hadde utsalgsmagasin på Bragernes ved Drammen og et mindre magasin i Kristiania. Produktene var først og fremst glassflasker eller *buteljer*, men også apotekerglass, medisinglass og sylteglass. I perioden 1766-1788 ble flaskene, eller *buttlene*, fraktet med hest, ferje over Holsfjorden, og videre med hest frem til magasinene. Transporten ble i hovedsak gjort på vinterføre for å slippe omlastning under ferden, og for å bevare den ømtålige lasten. Glassverkets direktør Carsten Anker fikk anlagt en egen veitrase fra glassverket til Kristiania. Denne *Buttelveien* ble åpnet av glassverkets direktør Carsten Anker i 1778 og var langt kortere og lettere enn den gamle ruten. Den nye traseen, og den egentlige Buttelveien, var partiet fra Jevnaker til Grua – videre sørover fulgte Buttelveien den gamle Kongeveien. Buttelveien er i dag tilrettelagt og skiltet av Lunner historielag, og er et kulturminne med stor lokal verdi. Flaskene på sammenstillingen til høyre er orginale flasker produsert ved Hadeland Glassverk (© *Randsfjordmuseene).*

11

11. Volla bro

Volla bro er en hvelvingsbro i hogd naturstein med mørtel, med syv meter spenn over elva Vigga. Broen og veianlegget ble bygd som chaussé i 1903-4 som del av adkomstvei til Lunner stasjon fra hovedveien ved Volla. Det hadde også vært en vei her før 1902, men denne ble i en befaring september 1902 beskrevet som "en privat, høist miserabel gaardvei med stigning af intil 1 paa 5 og en faldeferdig bro over Vigga ved Volla". I løpet av 1903 ble halve veistrekningen opparbeidet, bekostet av jernbaneanlegget Christiania-Gjøvik og bygd av Christians amts veivæsen. Deretter ble det strid om hvem som skulle betale for resten av veien - amtet eller herredet? Løsningen ble en broderlig deling av overslagssummen på kr 7780,- mot at herredet overtok vedlikehold og tok ansvar for eventuelle budsjettoverskridelser.

Volla bro er et samferdselshistorisk kulturminne med stor lokal verdi.

12. Lunner stasjon

Lunner stasjon åpnet i 1900 med Nordbanen (senere Gjøvikbanen). Stasjonsbygningen i dragestil er tegnet av NSB's arkitekt Paul Due. Det opprinnelige stasjonskomplekset omfattet også uthus, privet, godshus og vanntårn, men disse er i dag borte. Stasjonsbygningen ble noe ombygd i 1950-årene. Dette er den eldste jernbanestasjonen i Lunner og er et viktig historiefortellende element i Lunner sentrum. Stasjonen med sin karakteristiske arkitektur kom til å inspirere det bygningsmiljøet som voks fram i den nye stasjonsbyen. Noen rester av denne arkitekturen er fremdeles synlig rundt stasjonsområdet.

Lunner stasjon er et samferdselshistorisk kulturminne med stor lokal verdi.

Påvirkning fra jernbanearkitekturen i den sivile arkitekturen rundt stasjonen.

Bygningsdetaljer i dragestil på stasjonsbygningen.

13. Grindvoll stasjon

Grindvoll stasjon ble opprettet som del av Bergensbanen i 1909. Stasjonsbygningen er tegnet av NSB's arkitekt Paul Armin Due, og har elementer av sveitserstil og jugendstil. Stasjonen er av den såkalte "Flikkeeid" typen, en type først utviklet på Flekkefjordbanen. En rekke av småstasjonene på Bergensbanen fikk stasjoner av denne typen. På Grindvoll var allerede etablert et lite tettsted før jernbanen kom. Dette blomstret nå som stasjonssted med butikker, post og bank. Grindvoll stasjon ble særlig viktig for transport av melk og tømmer.

I 1999 lå stasjonsbygningen på Grindvoll brann- og vannskadet og sto i fare for gå tapt. Dette året kjøpte Janne Morstøl og Bjørn Tommy Jensen bygningen med en plan om fullstendig renovering.

I dag står Grindvoll stasjon frem som et godt vedlikeholdt kulturminne med høy grad av autentisitet og stor lokal verdi.

14

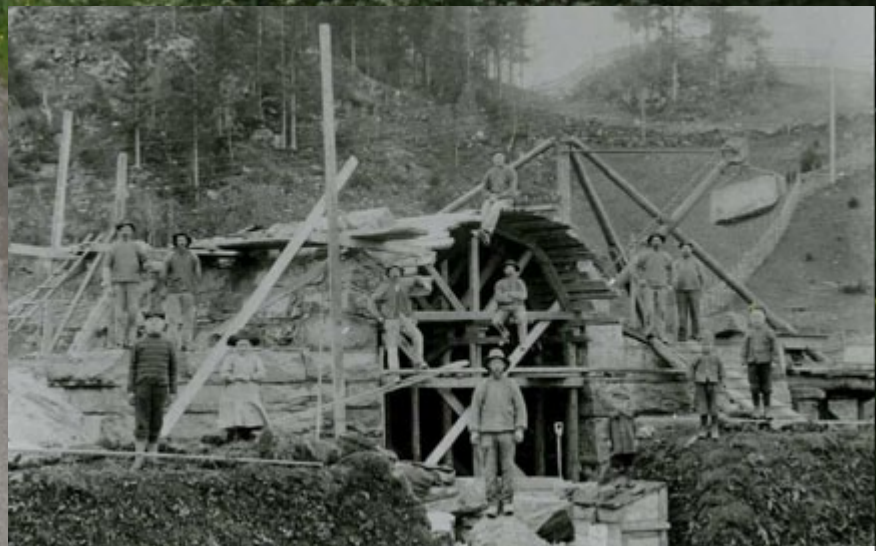

14. Kalvsjøundergangen

Kalvsjøundergangen er en hvelvingsbro bygd i hogd naturstein med mørtel. Undergangen, også kjent som "Kalvsjøportalen", ble bygd i 1907 som del av Bergensbanen, for å jevne ut stigningen i banen i dette partiet. Kalvsjøundergangen ble bygd i lokal kalkstein av svenske Svein Bjørklund og hans arbeidslag. Kalksteinen, "Blåstein", ble sprengt ut fra kalkverket Kalvsjøhagen sitt brudd. Deretter ble steinen fraktet til byggeplassen med hest, og arbeidet på plass for hånd til arbeidsbasens sang "Steindragervisa". Topprasten over hvelvet ble gjort i rød granitt, denne ble også brukt som innfelt utsmykning i selve hvelvet. I dag går denne banen under navnet Roa-Hønefosslinjen og er i hovedsak brukt til godstrafikk.

Arbeidsprosessen er skildret av Hans Bjørnlie i en notis i avisen Hadeland i 1985. I senere tid har særlig lokalhistoriker og forfatter Rune Arenfeldt Berg løftet frem "Kalvsjøportalen" som et viktig minne om kalken og kalksteinsdriftens betydning for Kalvsjøområdet og Lunner. Innsatt foto fra arbeidet i 1907 (© Randsfjordmuseene).

SKOGBRUK, TEKNIKK OG INDUSTRI

Hadelandsgruben, eller "Store Gamle Grube".

I tillegg til jordbruket ble skogbruket og bergverksdriften viktige næringer i Lunner. Forutsetningene var skogene, de geologiske forekomstene og vassdragene til kraft og transport. En drivende kraft var også en stadig teknologisk utvikling fra middelalderen fremover, som skjøt fart fra siste halvdel av 1800-tallet med den industrielle revolusjonen. Nye sagblad, dampmaskiner, krutt, dynamitt, nyvinninger i smelte- og brenneteknologi og kjemisk elektrolyse - disse fikk konsekvenser for arbeiderne i skogbruket og bergverksdriften.

Nye arkeologiske undersøkelser viser at bergverksdriften etter jern går tilbake til 1300-tallet i Lunner, blant annet ved Hanakne. Vi vet at malm fra berg ble smeltet, men ikke fra hvilke gruver. Historiske kilder vitner om drift i "Hadelandsgruben", også kalt "Store gamle grube", i 1530-årene. Mye tyder da på at vi har en kontinuerlig jernframstilling fra eldre jernalder, da fra myrmalm, til begynnelsen av 1800-tallet. Senere førte drift på bly, sink og kalkstein bergverksdriften i Lunner inn i vår tid. Kalksteinsdriften i Kalvsjøområdet sysselsatte hele 122 personer så sent som i 1962. Bergverksdriften har satt en stor mengde spor i landskapet over store områder. En sentral utfordring i fremtidig arbeid med kulturminner i Lunner vil bli å forvalte denne arven.

Den vanndrevne oppgangssaga gjorde trolig sitt inntog noe før vi hører om den første gang i 1503. Denne var enkel å konstruere og de tunge, grove sagbladene kunne produseres av smedene på bygdene uten bruk av dyrt stål. Således bredte sagene raskt om seg, og allerede i 1545 ble produksjonen på sagene skattlagt. Utover på 1600-tallet tiltok reguleringene og bare 664 sager fikk kongelig privilegium til drift. Utover 1700-tallet ble driften ytterligere innskrenket, til gagn for noen få storeiere og til skade for skogsbøndene. I 1860 ble privilegiene opphevet, og dette ble startskuddet for en mengde nyetableringer.

Fra midten av 1700-tallet til 1906 hadde hele Hadeland og Eina en felles skogsallmenning. I 1906 ble allmenningen delt og den sørøstre delen ble Lunner Almenning. Dette var en viktig foranledning for et intensivert skogbruk i Lunner på 1900-tallet. Øksa var den enerådende redskapen inne i skogen ved selve hogsten fra de tidligste tider til i begynnelsen av 1900-tallet. Med øksa ble tømmeret felt, kvistet, barket og kappet. Kvisting og barking var en ikke uvesentlig del av arbeidet. Utover 1900-tallet ble tynt stål billigere å produsere, og en rekke sagtyper gjorde sitt inntog i skogene: buesag og svans eller tigerssvans, i ulike størrelser til bruk for en eller to mann. Etter andre verdenskrig kom de aller første motoriserte sagene – svært tunge og uhåndterlige, men i stadig smekrere utgaver utover 1960- og 1970-årene. Neste trinn var å kjøre tømmeret frem til en lunneplass, der ble det lagt opp i lagerstabler eller *lunnet*. Her lå tømmeret til det kunne kjøres med hest og *geitdoning* (sledeanordning) på vinterføre frem direkte til et sagbruk eller til jernbane eller vassdrag for videre transport. Hesten var enerådende som trekkraft i skogene frem til traktoren gjorde sitt inntog fra 1950-årene og fremover. Fra 1970-årene skjøt byggingen av skogsbilveier fart. Store teknologiske fremskritt skjedde også ved selve sagbrukene: fra vassdrevne oppgangssager, senere rammesager og sirkelsager, til sirkelsager frigjort fra vannkraft ved hjelp av dampdrevne motorer. De fleste av sagbrukene i Lunner ble nedlagt i 1960-årene.

I dag er Lunner kommune og Solhaugen Miljøhjem Non Profit AS de største arbeidsplassene ved siden av landbruket i Lunner. Gjennom tidene har folk i Lunner vært involvert i en mengde ulike næringer i varierende skala. Det er viktig å bevistgjøre innbyggere og besøkende denne historien ved å ta vare på og løfte fram kulturminner knyttet til skogbruk, teknikk og industri.

Hadelandsgruben, eller "Store Gamle Grube". Inngang og informasjonstavler.

15. Bergverksminner på Grua

Den spesielle geologien i Gruaområdet er grunnlaget for at Grua ble et aktivt gruvesamfunn og at det i dag finnes kulturminner relatert til driften i et svært stort område. Kjernen i dette videre kulturmiljøet ligger innenfor Østhagan landskapsvernområde, tilrettelagt med informasjonstavler, stier og omvisninger i regi av Hadeland Bergverksmuseum. I dette området er kulturminnene knyttet til jern og kalk.

Den eldste aktiviteten er knyttet til utvinning av jernmalm fra Hadelandgruben, eller "Store Gamle Grube", senest fra 1530-årene til 1799. Malmen ble utvunnet med fyrsetting frem til 1700-tallet, og ble fraktet med hest og slede til masovnen på Hakadal Verk. Det er sannsynlig at det var drift i gruven også i middelalderen, før oppstarten av Hakadal Verk i 1539. Hadelandsgruben er dermed mellom de eldste jerngruvene i landet.

Utvinning av sølvholdig bly på Grua hører vi om første gang i 1631, og da er alt foretaket avsluttet. Neste gang er i perioden 1734-1741, etter det ble driften avsuttet på grunn av mangel på malm. Den største driften på sølvholdig bly ble initiert av Bernt Anker i 1793. I tillegg til drift i eldre blygruver, etablerte han nye gruver blant annet ved Muttatjern, Skjerpemyr og Lunnersetra.Heller enn å transportere malmen til andre for foredling, etablerte Anker sitt eget blyverk ved Myllselva. Driften ble avviklet ved Ankers død i 1805.

Den virkelig store driften skulle knytte seg til sink. Sink ble påvist ved Nysetera i 1888, og det ble drevet sinkutvinning i mindre skala under skiftende eiere frem til 1904. Da overtok et belgisk selskap med Borchgrevinck som leder og senere bergverksdirektør. Nå startet en storskala drift på forekomster på Nyseter, Skjerpemyr og Mutta. Denne fortsatte, etterhvert på tyske hender, deretter norske, frem til innstilling i 1927. Sinkmalmen ble knust og grovsortert på skeideplassen ved gruva. Malmen ble deretter fraktet fra gruveområdet ned til et vaskeri der sink ble utvunnet ved flottering og syrebehandling. Ren sink ble til sist pakket i 100kg sekker for transport til Oslo.

Kalkdriften på Grua er av noe yngre dato. Den første kalkovnen ble bygd av bergverksdirektør Borchgrevinck i 1908, og ble satt i drift i 1910 ved etableringen "Grua Kalkverk"

Betongfundamenter til støttene for taubanen fra gruveområdet ned til vaskeriet.

Direktør Borchgrevincks ovn fra 1908. Ovnen er bygd i granitt og foret med ildfast teglstein. Ovnen ble delvis restaurert i 1991.

Nedre del av Emil Kristoffersens ovn fra 1912. Slik den står i dag ser vi tydelig "termosprinsippet" med kammer mellom en indre og en ytre vegg. Dette var et fremskritt for å heve energieffektiviteten - kalk må brennes på temperaturer over 850 grader Celcius. Denne ovnen ble gravd frem og fikk et tak til beskyttelse i 1991.

av Christiania Minekompani. I 1914 ble det bygd en ny og større kalkovn, men driften opphørte samme år. I 1917 starte Møller-Henriksen opp igjen og bygd kalksteinsmølla. I 1919 ble anlegget del av "Norske kalkfabrikker" og ny kalksteinsmølle og flere store kalksteinsovner ble bygd. I 1921 ble verket overtatt av N. Blomberg A/S og drevet frem til kalksteinsdriften opphørte for godt i 1930-årene. Produktene fra kalkverket var brent kalk, kalksteinsmel og kalksteinspukk.

Deler av bergverksmiljøet på Grua ligger innenfor Østhagan landskapsvernområde og er fredet. Spor etter bergverksdrift finnes derimot over et mye større område, også i sentrumsbebyggelsen i Grua sentrum. Omtrent 140 store og små skjerp ble åpnet i Gruaområdet mellom 1880 og 1930. Det totale bergverksmiljøet på Grua er altså et svært stort og mangfoldig kulturmiljø. Lunner kommune vil med denne første kulturminneplanen løfte frem kjernen i miljøet, men også bidra til å skape oversikt over det videre miljøet med samling og digitalisering av tidligere registreringer.

Praktfullt murarbeid i direktør Borchgrevincks kalkovn fra 1908.

Hadeland bergverksmuseum er del av Randsfjordsmuseene AS og holder til i våningshuset på det tidligere småbruket Bråten. Her hadde bergingeniør og bergverksdirektør Borchgrevinch sin sommerresidens.

Myllselva

16. Myllselva industrimiljø

Myllselva har relativt liten fallhøyde fra naturens side, omlag 280 meter fordelt hovedsaklig mellom øvre og nedre del av elveløpet. Likevel var her en storstilt og variert utnyttelse av vannkraft fra 1794 til 1949, ved hjelp av demninger og kanaler. Tresliperiene produserte tremasse eller cellulose som var råmaterial for produksjon av papirprodukt.

Da blymalm ble påvist i Gruaområdet var nærmeste vassdrag med tilstrekkelig energi til et smelteverk, nedre del av Myllselva. Faktisk ble blymalm fraktet til Myllselva fra gruvene både i Grua og Kirkeby i Nittedal. Bernt Anker, eieren av gruvene på Grua, etablerte blyverket ved Myllselva i 1794. Vannkraften ble utnyttet for å drive belger som gav oksygen til røsting av malmen. Blyverket ble nedlagt etter eierens død i 1805. Dette er det eldste kjente blyverket i Norge (post 2).

Slagghaug ved Blyverket (post 2).

Malmblokk ved Blyverket (post 2).

Grunnmuren til fabrikkbygningen på Bolchen Træsliperi (post 3).

I 1870-årene etablerte Hans Bolchen *Bolchen tresliperi* (post 3) i området like nedenfor det nedlagte blyverket. En rekke demninger, dammer og kanaler ble anlagt for å sikre nok fallhøyde og vannføring til produksjonen gjennom året. Demningene til magasinene Storfløyta og Noackdammen og tørrlagde kanaler på land, er synlige kulturminner med egne informasjonstavler (post 4 , 5 og 6). En storflom i 1908 ødela store deler av anleggene. De ble gjenreist, men driften avtok og ble avsluttet før 1914.

Håndgravd kanal fra Noackdammen til Kubbdammen (post 4).

Rest av demning for Noakdammen (post 5).

Grunnpilarer etter sagbruket ved Myllselven træsliberi/Lunner Tremassefabrikk (post 7).

Myllselven Træsliberi (senere *Lunner tremassefabrikk*) ble etablert i 1887/1888 og utnyttet øvre deler av Myllselva. Like under Myllselven Træsliberi ble vannet utnyttet på nytt i et sagbruk. Da tresliperiet gikk konkurs i 1929, overtok Lunner Almenning sagbruket. Dette ble drevet helt til 1949.

Lunner Historielag har tilrettelagt kulturminnene langs Myllselva i en kulturminneløype med ti poster, hver av dem med informasjonsskilt. Industrimiljøet langs Myllselva er et mangfoldig og spesielt pedagogisk kulturmiljø med høy lokal verdi.

Demning (post 6) for magasinering i dammen Storfløyta over Bolchen tresliperi.

Demning for magasinering over Mylselven træsliberi/Lunner Tremassefabrikk (post 7)

Demning for magasinering ved Fløyta, for Mylselven træsliberi/Lunner Tremassefabrikk (post 9)

Myllsdammen - kraftens kilde (post 10).

17. Brovoll

Det var delingen av den gamle Hadeland Almenning i 1906 som la grunnen for aktiviteten på Brovoll. Her var skog nok, og etter delingen kom ideen om et sagbruk på Brovoll. I 1919 ble saga på Håkenstad ved Flåtatjernet kjøpt, plukket ned, og gjenreist på Brovoll, eller Storebro som var navnet den gang. Til dette ble det innkjøpt en 10kh dampmaskin. Vinteren 1920 hadde Brovold Sag, en sirkelsag drevet med damp fra sagflis, sin første driftssesong.

Det var drift i skogene rundt Brovoll også før sagbruket ble bygd. Skogsarbeiderne bodde da i en liten en-roms tømmerhytte nede ved elva. Med sagbruksdriften behøvdes mer husrom. En toetasjes bygning på Midtre Snellingen ble kjøpt og flyttet til Brovoll. I første etasje holdt *pedellen* (vaktmesteren) til, mens skogvokter og allmenningens arbeidere holdt til i andre etasje. Sagbrukets arbeidere holdt til i storsalen. I 1955 ble det reist en ny bygning i tilknytning til den gamle, innrettet for felleshusholdning. I de kommende årene ble det mindre og mindre attraktivt for arbeiderne å bo borte fra hus og hjem hele uka. Rutebilens tidsalder var kommet, og det ble etterhvert opprettet avtale om kjøring morgen og kveld, blant annet med Leif Opsahl og Hadeland Bilselskap. I 1966 ble Brovoll sag revet etter 46 års drift.

I dag huser bygningene Brovoll friluftsenter, en viktig innfallsport for friluftsinterresserte til Lunner Almenning. Brovoll er et kulturminne med stor lokal verdi.

Øvre dam.

18. Skjerva

Sagbruksmiljøet på Skjerva er unikt. Syv meter fallhøyde mellom Skjellbreia og Skjerva fra naturens side har vært grunnlaget for den utnyttelsen av vannkraft til tømmerfløting, sag og kvern. På 1700-tallet har vi sikre kilder på at her var sagbruk, da eid av gården Skjerven. Muligens kan driften ha tatt til allerede på 1600-tallet. Sagbruksdriften fortsatte uavbrutt gjennom hele 1800-tallet, under ulike eiere. De kulturminner som er bevarte i dag skriver seg fra neste fase, fra 1900-tallet. Gran Almenning overtok eiendommen i 1907 med et vanndrevet rammesagbruk. Sagbruket ble da modernisert til sirkelsag med dobbel spindel, honkapp og flishøvel. I 1950-årene ble saga videre modernisert med 80hk vannturbin, råkløyve og dobbelkante, og det ble satt opp ny tømmerkjerrat og flishus. Saghuset ble sist ombygd i 1912, og ble noe modernisert i 1950. Flishuset fra rundt 1950 er bygd med

Båthus med Allmenningshytta til høyre.

Allmenningshytta.

Kjørstua

utvendig reisverk for maksimal utnyttelse av innvendig lagringsplass for flis.

Det særpregede ved Skjerva er likevel *Skjervatråkket*, den hyttebyen som vokste frem i tilknytning til sagbruksdriften. Tilsammen finnes det i dag rundt 60 bygninger her. Bakgrunnen var den store mengden bruksberettigede til sagbruket og skogen i allmenningen. Allerede på 1700-tallet kan her ha stått enkle hytter for arbeiderne. Den bebyggelsen som finnes i dag, begynte med Gran Almennings overtagelse i 1907. *Kjørstua* og *Sagstua* ble da satt opp for å huse sagbrukets ansatte. Fra før stod *Kvernstua*, opprinnelig våningshus på et lite småbruk her. Bygningen er fra 1800-tallet, men med panel og vinduer fra tidlig 1900-tall. Det var derimot stort behov for overnatting for skogsarbeidere, tømmerfløtere og kjørere, og de bruksberettigede fikk etterhvert tillatelse til å føre opp egne hus for overnatting og staller for hestene. De eldste av dagens hytter og staller er fra perioden 1910-1920. I tiden frem til krigen ble bygningene reist på sørsiden av vegen, i svært nøktern standard. Senere kom bebyggelsen på nordsiden av vegen, med noe mindre nøktern standard, i tråd med nye forskrifter for husvære for skogsarbeiderer og hester under skogsarbeid. De yngste hyttene ble bygd i 1950-årene. Skjervatråkket hadde også egen butikk til ut i 1960-årene. Da ble også sagbruksdriften lagt ned for godt.

I Kulturminneåret 1997 ble Skjerva valgt ut som et av to viktige kulturminner i Oppland fylke, og dermed gitt regional prioritet. Som resultat av dette ble det utarbeidet en reguleringsplan for Skjervatråkket med en egen veileder som særlig vektlegger viktigheten i å bevare bygningsmassens karakter. Dette er bygninger som i stor grad er i bruk som fritidshytter i dag, og som står i fare for å miste sitt karakteristiske nøkterne preg gjennom vedlikehold, fornyelse og tilbygg. Skjervatråkket står i fare for å miste sin egenart og autentisitet gjennom bruk av "forfinede" trekk ved nye vinduer, taktekkingsmaterialer, maling og kledning. Staller med opphavlig interiør står også i fare for å forsvinne gjennom ombygging til oppholdsrom. I årene fremover vil det være avgjørende med tett oppfølging av Skjervatråkket, et kulturmiljø med høy lokal og høy regional verdi.

Over: Nedre dam. Under: Sagstua

Over/under: Kvernstua.

Saghuset (over/under) og Flishuset (høyre).

19. Garveriet

Garverivirksomheten på Sand startet trolig i 1860-årene med Juul Torstensen Egge, som også drev gård og skysstasjon her. I 1870-årene overtok Anders Iversen fra Gran virksomheten. I 1894 ble så garveriet overtatt av tvillingene Paul og Karl Kirkeby fra Vardal. I 1913 brant garveriet til grunnen som resultat av barns lek med ild på et jorde i nærheten. Bygningene som står i dag ble oppført i 1915. Paul og Karl Kirkeby fikk da reist et nytt garveri i brannsikker teglstein. På hver side av garveriet, noe fremtrukket rundt et felles tun, bygde de hver sin prektige villa. I 1953 ble garverivirksomheten lagt ned.

I 1918 var garveribygningen brukt som hovedkvarter for en feltøvelse der kong Haakon deltok. Et bilde av kongen på ski står i dag utenfor bygningen.

De to store villaene har huset en rekke virksomheter: skobutikk, legekontor, lensmannskontor og Lunners første rådhus. I perioden 1983-2008 holdt Evangeliesenteret i regi av Lise og Ludvik Karlsen til her.

I 2013 ble alle tre bygningene på Garveritomta overtatt av Pål Nygaard. Etter en storstilt renovering sto bygningene ferdige i 2014. I dag holder en lang rekke foretak til i bygningene, med Garverigaarden Spiseri i teglsteinsbygningen.

Kulturmiljøet har stor lokal verdi.

Garveriet

Soltårnet

20. Solobservatoriet

Solobservatoriet på Harestua ble etablert som et vitenskapelig observasjonssted, med prøvedrift fra sommeren 1953, og regulær drift fra våren 1954. Observatoriet var i kontinuerlig drift til 1986, og var i hele denne perioden Nord-Europas største astronomiske anlegg, og et verdensledende senter for solforskning.

Universitetet hadde etablert et astronomisk observatorium i Observatoriegt. 1 i Oslo i 1833. Ettersom byen vokste ble observasjonene i økende grad forstyrret av belysning, røyk og varme fra industri og rystelser fra byen. Det ble tidlig lagt planer for nytt observatorium på Voksenkollen, men disse ble ikke realisert. Etter hvert ble det klart at også på Voksenkollen ville byens industri forstyrre observasjonene.

Som en indikasjon på kompleksiteten og de nitide studiene som lå bak anlegget, kan nevnes prismene til spektrografen. Disse ble spesialbestilt fra Zeiss i Tyskland: 1000 kg glass ble smeltet og fikk kjølne gradvis over en periode på sju måneder. Fra denne store glassblokken ble det skåret ut 27 prismer. Etter testing ble de tre beste skilt ut og levert til det norske observatoriet. Bakgrunnen var studier av lokale forhold kombinert med studier i 1948 av samtlige europeiske observatorium, og et ønske om best mulige observasjoner fra posisjonen over Harestua.

Selve anleggsperioden ble utfordrende i Norge like etter krigen, med restriksjoner på kjøp av byggematerialer og innkjøp fra utlandet. Man fikk derfor bare lov å kjøpe optiske deler fra utlandet, alt annet måtte bygges i Norge. «Trollmannen fra Bergen», Odd Dahl ved Chr. Michelsens Institutt i Bergen, var avgjørende i dette arbeidet. Det hadde i lys av den rivende utviklingen innenfor radar- og radioteknologi under krigen, nå blitt bestemt at observatoriet også burde ha et anlegg for forskning på radiobølger. Et Würzburg-radaranlegg på Lista etter okkupasjonsmakten ble bygd om og satt opp i observatoriet. Dette ble etter hvert kombinert med en amerikansk Kennedy-radar, også denne fra krigen. Anleggene på Radiohaugen kom i drift allerede i 1948. Oppholdsrom for anleggsperioden ble løst ved å flytte en brakke etter tyskerne fra Storo. Innvendig fornyet har denne tjent som bolig for tilsatte ved observatoriet i hele perioden. Krigen og den påfølgende kalde krigen er av mange grunner et vesentlig bakteppe for observatoriet. Flere av de norske astronomene var tilknyttet motstandsarbeid under selve krigen. Svein Rossaland, professor i Astronomi ved Universitetet i Oslo, fikk i 1948 i stand en kontrakt med US-Air Force om drift av anlegget mot at amerikanerne fikk tilgang til innsamlede data. Samarbeidet ble videreført med Pentagon ut i 1970-årene.

Solobservatoriet hadde sin glanstid i 1960- og 1970-årene – en tid da andre europeiske observatorier i økende grad ble forstyrret av tiltakende industrialisering og utbygging i nærområdene. Fra 1980-årene ble det klart at observatoriet på Harestua ikke kunne konkurrere med nybygde anlegg av kolossale dimensjoner først og fremst i regi av USA. I 1976-77 ble det reist en opphetet politisk debatt om observatoriets-, og også andre enheter ved universitetets-, deltagelse i USA's strategiske krigføring.

Coudé-refraktoren med soltårnet i bakgrunnen.

Solobservatoriet ble nedlagt som vitenskapelig institusjon ved at koblingen til Astrofysisk institutt ble brutt i 1986-86. Videre virket fremdeles anlegget som et viten og opplysningssenter for astronomi og naturfag i regi av Universitetet. Senteret ble i 2008 overtatt av Tycho Brahe Instituttet AS og det planlegges et spektakulært planetarium til formidling. Solobservatoriet tilbyr i dag praktisk undervisning i astronomi og naturfag, og dessuten fasiliteter for teambuilding, seminarer og eventer.

I 2016 ble Solobservatoriet på Harestua vedtaksfredet med fire anlegg: soltårnet, radioantenneanlegget, satelittstasjonen med teleskopet og Coudé-refraktoren. Solobservatoriet er et kulturmiljø med høy nasjonal, regional og lokal verdi.

Satelittstasjonen.

Kennedy-radaren på Radiohaugen.

SKOLE OG UTDANNING

Skole og utdanning står helt sentralt i den velferdsutviklingen vi har opplevd de siste 150 årene. De tidlige skolehusene er derfor verdifulle kulturminner, ikke grunnet alder eller arkitektoniske verdier alene, men som viktige arenaer og redskap for folkeopplysning, demokratibygging og nasjonsbygging.

På 1700-tallet bredte nye ideer om kunnskap og opplysning om seg i Europa. Mens opplysningstanken i Frankrike var radikal og i opposisjon til stat og kirke, ble opplysningstanken i Norge mer dempet, men likevel av stor betydning. I Danmark-Norge skulle det nettopp bli embetsmennene, prestene i særdeleshet, som agiterte for betydningen av ny kunnskap om natur, topografi, om driftsmåter i landbruket og om helsestell. Den første skoleloven kom i 1739. Her ble det slått fast at kristendom, lesing, skriving og regning var de viktigste fagene. På bygdene kunne det også være motstand mot skoleplikten. Bøndene i skogsbygdene i Lunner måtte gi slipp på verdifull arbeidskraft, som også barna ble regnet som. Denne eldste skolen var en omgangsskole. Det vil si at læreren reiste rundt og holdt skole i egnete gårdstuer i fastsatte skolekretser. Om husene ikke var egentlige skolehus, så var det også så som så med både lærere og læremidler. Læreren, eller skoleholderen, hadde gjerne ingen annen utdanning enn et kort kurs hos klokkeren i Jevnaker. Til hjelp i sin formidling hadde han gjerne bare en tavle, et kart og noen få bøker. Etter innføringen av konfirmasjonsordningen i 1736, ble gjerne også det sentrale læringsmålet å kunne sin katekisme, stå for presten, bli konfirmert, og dermed tre inn i de voksnes rekker.

I 1860 kom *Lov om Almueskolevæsenet paa Landet*, også kjent som fastskoleloven. Denne innebar trolig den største reformen av vårt utdanningssystem noen sinne. I denne lå det et krav om faste skoler med dedikerte skolebygninger, en utvidelse av skoletiden, en utvidelse av fagkretsen og en styrkning av lærerutdanningen. Den innebar også en demokratisering av skolevesenet ved at det skulle opprettes lokale skolestyrer. I Lunner ble det dannet ni kretser, inkludert Svea og Harestua som fremdeles skulle ha omgangsskole. I 1868 ble kretsinndelingen lagt om, nå med omgangsskolekretser i Mylla, Skjerva og Snellingen. Mange steder, som i Lunner, kunne det likevel gå mange år før de første skolehusene faktisk ble bygd. Første skolehuset for Løken krets kom i 1880, for Søndre Oppdalen i 1887, for Nordre Oppdalen i 1888, for Lunby i 1893, for Grua i 1896, og for Harestua i 1898. Disse 1.generasjons skolehusene var bygd etter tidens standard - små en-etasjers tømrede hus med et klasserom og bolig for læreren, helst også med et jordstykke rundt til læreren. Utover 1900-tallet gjorde krav til inndeling i klassetrinn og krav til fasiliteter for kroppsøving og forming, til at skolehusene ble for små. Skolehusene i Lunby, Nordre Oppdalen og Søndre Oppdalen ble alle rundt 1900 bygd ut til to fulle etasjer med et klasserom og en lærerbolig i hver etasje. Første skolehusene i Fagertun krets og Nordstrand krets hadde blitt bygd i denne standarden i 1899/1900 og 1904. Også de andre skolehusene var blitt knappe, og ny skole ble bygd på Grua i 1914, på Harestua i 1921, og på Nordre Oppdalen i 1940.

Skolehusenes posisjon i bygdene vises også ved at de gjerne var viktige arenaer ved unntakstilstander, først og fremst andre verdenskrig. I 1940-årene var skolehusene romslige bygninger med sentral plassering. Mange steder i landet ble de tatt i bruk av okkupasjonsmakten. Lunby skole ble i en periode på 3 måneder omgjort til sykestue – flere sårete soldater ble behandlet her og hele 13 barn ble født her, mange av kvinner som hadde flyktet fra Oslo. Også Harestua skole ble brukt til å huse flyktninger fra Oslo i april 1940, før okkupasjonsmakten nådde fram. Her nådde norske soldater frem først, og tok inn i skolehuset. Da de trakk seg tilbake ble broen like ved skolen sprengt, og alle vinduene på skolen ble knust av trykket. Så kom tyskerne og tok inn i samme bygning, og huset fikk store skader etter innlosjering både av hester og soldater. Ved Grua skole sympatiserte en lærer med okkupasjonsmakten. Da han meldte seg inn i NS i 1942, sluttet lærerinne Theodora Fosnes i protest.

Skolehusene hadde fra starten ofte tilleggsfunksjoner – de fungerte gjerne også som møtelokaler for foreningslivet i bygdene, og som bygdenes storstuer ved 17.mai og andre store anledninger. Etter at de første skolehusene gikk ut av drift, kunne mange beholde disse funksjonene og kunne virke som samfunnshus eller grendehus helt frem til i dag. I 2006 ble grendeskolene Nordre Oppdalen, Søndre Oppdalen, Lundby og Løken slått sammen til Lunner barneskole med tilhold i Villa Solheim.

I Stortingsmeldingen for kulturminnevern *Fremtid med fotfeste* (St. meld. 35, 2012-2013) blir det understreket at felleskapets kulturminner, skoler og andre forsamlingshus er underrepresentert i kulturminnetilfanget til bevaring.

21. Gamleskolen på Harestua

I 1882 ble skolekretsene omlagt i Lunner: kretsene Bjørgesæter og Harestua, som hadde omgangsskoleordning, ble slått sammen til en krets, og noe av den tidligere Harestua krets ble lagt til nye Grua krets. Selv om det drøyde før det ble bygd noe skolebygg, ble det etablert en fast skole på Harestua gård – her var det skysstasjon og rommelige lokal. Her ble holdt skole frem til 1898. Da ble det reist et skolehus på tomt på Harestuas jord, med et enkelt klasserom, to-roms lærerbolig og et par kvistværelser. Lærerlønnen rundt 1900 var lav og det var vanlig praksis at skoler ble bygd med lærerbolig og en jordlapp som kunne dyrkes. Skoletomta på Harestua fikk også uthus, låve og stabbur. Elevtallet økte, mye på grunn av anleggsaktiviteten knyttet til Gjøvikbanen og Bergensbanen, og allerede i 1905 kom det indikasjoner på at skolen var for liten. I 1921 sto så et nytt skolebygg ferdig, og avløste den gamle etter vel 20 års drift.

Etter at gamleskolen ble lagt ned i 1921 ble den brukt som bolig frem til rundt 1990. Videre ble den brukt som forsamlingshus, øvingslokale og atelier. Forfallet var nå kommet langt, og bygningen sto i fare for å bli revet. I 2008 tok Lunner historielag initiativ til bevaring av gamleskolen, og i 2009 ble Stiftelsen Harestua Gamle skole etablert med formål å restaurere og bevare bygningen. Eiendommen ble overtatt fra Lunner kommune i 2010. Med finansiering fra blant annet Stiftelsen UNI, Sparebank1 Jevnaker Lunner, Norsk Kulturminnefond, og Oppland fylkeskommune, sto Harestua Gamle skole ferdig restaurert, etter antikvariske prinsipper, til fordums prakt. Det gamle stabburet ble i 2012 flyttet tilbake til opprinnelig plassering ved gamleskolen. Gamleskolen på Harestua er et kulturminne med høy lokal og regional verdi.

22. Gamleskolen på Grua

Barna i den senere Grua skolekrets fikk liten eller ingen skolegang før fastskoleloven kom i 1860. Selv om det ikke kom noen fastskole til Grua med loven, ble det bedre ordning på omgangsskolen frem til rundt 1880. Da ble det etablert fast skole i en bygning på Mutta gård, og kretsen fikk dermed navnet Mutta krets. I 1896 ble det så reist et nytt skolebygg her. Elevtallet steg markant inn på 1900-tallet, i takt med aktiviteten på Hadeland Bergverk, kalkverket og sagbruket, og det ble behov for en ny skole. Det som i dag er kjent som Gamle Grua skole ble reist i 1914 og var da et staselig og romslig bygg med kjeller og to og en halv etasje. Elevtallene varierte i takt med bergverksaktiviteten i Grua området – 55 elever i 1916, rundt 75 midt i 1930-årene, kraftig nedgang i 1940-årene, og en stigning til rundt 70 elever igjen i 1950-årene.

Utover 1960-årene ble det tydelig at bygningen ikke lenger tilfredsstilte kravene til tidens skolebygg. I 1973 sto nye Grua skole ferdig, og skoledriften i Gamleskolen ble lagt ned.

Etter en renovering åpnet bygningen igjen som Gamleskolen barnehage i 1991. I 2011 fikk bygningen et tilbygg med garderober i vestsiden. Dette har redusert autentisiteten i bygningen noe, men de tre andre fasadene som vender ut fra gårdsplassen er i stor grad intakte. Bygningen er fremdeles i dag i drift som barnehage. Gamleskolen på Grua er i dag en markant bygning i Grua og et kulturminne med stor lokal verdi.

23. Villa Solheim

Anton Andersen Skøien (1857-1920) var eldste sønn på gården Vestre Skøien i Lunner. Odelsgutten valgte bort gårdslivet til fordel for forretninger i utlandet. Og han gjorde det godt – og bygde opp Villa Solheim på hjemmegården som landsted i perioden 1903-1914. Anlegget er omkranset på to sider av en solid mur i granitt fra gruvene på Grua. Innenfor er området opparbeidet som en engelsk landskapshage med stier, benker og tidstypiske busker og trær. Hagen omslutter de sentrale bygningene i anlegget – hovedbygningen i mur, stallen, stabburet og peisestuen, alle med trekk fra jugendstilen. Anton Skøien døde i London allerede i 1920 og gleden ved landstedet ble kortvarig.

Skøiens arkitekt for anlegget var Thorvald Astrup (1876-1940). Astrup er kjent for bygninger knyttet til kraftindustrien, som Såheim kraftstasjon, Svelgfos II og Norsk Hydros representasjonsbolig «Admini» på Rjukan.

Den monumentale murbygningen er den yngste av bygningene, oppført rundt 1913. Dette er det sentrale elementet i anlegget. Det er også denne som virkelig løfter Villa Solheim til å ha nasjonal verdi. Slike monumentale murbygninger i jugendstil er uvanlig utenfor byer, og dens opprinnelige plassering midt i et utpreget jordbrukslandskap er unikt.

Den særpregede stallen var den første bygningen i anlegget, oppført i 1903. Bygningen er oppført i granitt i første etasje, med søyler i granitt og dekorerte kapiteler i kleberstein. Vinduene har buete overstykker med små søyler i kleberstein. Andre etasje er i tre. opprinneleg med tørrloft og tjenerleilighet, og med utvendig klokke i fasaden. Taket har valm og spir.

Stabburet ble trolig oppført 1908/09 i rundhøvlet tømmer, med to *lokum* (doer), to vedskjul, stabbur i andre etasje med svalgang og utvendig trapp ned. Stabburet har også en iskjeller.

Øst i hagen ligger peisestuen, en mindre tømmerbygning med peis og oppmurt pipe, trolig oppført samtidig med stabburet. Videre er den monumentale muren og hagen med dens ulike elementer viktige verdier i kulturmiljøet.

Etter krigen ble anlegget tatt i bruk som spesialskole for “evneveike”. I 1992 ble skolen lagt ned som ledd i statens avvikling av spesialskolesystemet. Siden 2005 har anlegget virket som barneskole i regi av Lunner kommune.

Riksantikvaren fredet anlegget ved vedtak i 2018. Villa Solheim er fredet først og fremst som arkitektonisk og kulturhistorisk viktig eksempel på et landstedsanlegg fra tidlig 1900-tall etter engelske forbilder. I vår kulturminneplan vektlegges også dens senere funksjon som spesialskole for vanskeligstilte barn og unge i perioden 1949 til 1992.

Hovedbygningen med hageanlegg (under).

Peisestuen mellom yngre bygninger (under).

Klokke i gavlen på stallen

Stabburet (under), vindusdetaljer i stallen (til høyre)

KRIG OG MOTSTANDSKAMP

Sentrale ferdselsårer fra Oslofjorden førte gjennom Lunner innover i landet. Fiender som har villet hærta landet har derfor ofte måttet gjennom dette landskapet – og møtt motstand her. Disse hendelsene har hatt en sentral plass i lokal, regional og nasjonal historiefortelling og bevissthet. Særlig de to tilfellene da fienden angrep nordover langs Harestuvannets østre side, i 1716 og 1940, har inngått i nasjonale fortellinger som, relativt sett, vellykkede bedrifter og bevis på motstandsvilje og –evne.

De store ubebodde skogsområdene nær hovedstaden Oslo gav også spillerom for motstandsbevegelsen under okkupasjonsårene 1940-1945. Harestulia er sagt å være det stedet i Marka der det foregikk mest illegal virksomhet under okkupasjonen. Familien på gården Monsrud var involvert i det meste av disse aktivitetene. I Dronning Mauds Land i Antarktis er et område døpt Heimefrontfjella, og et sted Monsrudnabben, som en hyllest til familiens virksomhet. I skogene i Harestulia drev Einar Hagness og hans gruppe radiosenderen BETA, gården Monsrud var base for secret-service stasjonen GULLFAX, og på høydedragene rundt var dropplasser for BETA-karene, Milorg D13 og Oslogjengen. I tillegg søkte flere sabotasjegrupper dekning i området i løpet av krigsårene.

Men krigen, eller okkupasjonen, utspilte seg også i mindre dramatiske former i bygdene og tettstedene. Tyskernes Gestapo hadde tatt kontroll over lensmannskontoret i Lunner, men okkupasjonsstyrkene hadde ellers ingen faste forlegninger i Lunner, og tyskernes tilstedeværelse var mindre merkbar enn i mange andre bygder. Vanlige konflikter knyttet til forbindelser mellom norske jenter og tyske soldater, og lokale arbeidere på tyske forsvarsverk, ble derfor små i Lunner. Folk flest merket okkupasjonen best gjennom restriksjonene på ferdsel, inndragning av radioapparater og jaktvåpen, og den gjennomgående mangelen på alle varer.

I 2015 var det 75 år siden starten av andre verdenskrig i Norge, og 70 år siden frigjøringen. I denne sammenhengen initierte Riksantikvaren en satsing på krigens kulturminner. Målet med denne satsingen var å sikre bedre kunnskap og oversikt over en større bredde av krigsminner, særlig de mindre kjente historiene fra andre verdenskrig som er lite dokumentert med fysiske spor. Dette kan bidra til å belyse og nyansere kunnskapen vi har om andre verdenskrig i Norge. I tillegg til lokalt initiativ, var dette en viktig bakgrunn for at Rudsetra i 2016 ble fredet av Riksantikvaren.

24. Rundelen minnepark

Rundelen minnepark omfatter to minnesmerker. Det eldste er en bauta over Gregers Granavollens bedrift i den store nordiske krig i 1716. Denne ble avduket i 1910 hundre meter lenger sør, og flyttet til nåværende sted i 1978. Det andre minnesmerket er en bauta til minne om kampene mot tyskerne på Stryken, Harestuvollen og Bjørgesæter 14-16.april 1940. I forbindelse med frigjøringsjubileet i 1995 ble det også skiltet fra parken til en minnetavle på stedet der kaptein Philip Hansteen og menig Jens Stub Irgens Borthen falt i sine stillinger i skogen over parken 16.april 1940. Det har lenge vært ønske om en informasjonstavle på stedet.

MARS 1716

Femte året i Elleveårskrigen eller Den store nordiske krigen (1709-1720): Svenskekongen sitter i Christiania og har forgjeves forsøkt å innta Akershus festning. Nå frykter han angrep fra den norske hæren under general B. H von Lützow som ligger i Gjellebekk i Lier. Han sender oberst og greve Axel Löwen med 500-600 av Karl 12.'s blågrønne dragoner innover landet for å falle den norske hæren i ryggen. Veien over Krokskogen er sperret, og svenskene må velge en omvei over Hakadal og Hadeland. Den svenske styrkens fremrykning ryktes innover landet, og den nye lensmannen i Gran, Gregers Granavollen, egger bøndene i omegnen til motstand. 27.mars møter dragonene i Harestuskogen et bakhold av 60 bønder under ledelse av Greger Granavolden, Brede Hvalaby og Kristen Gjefsen. Den kjente bjørnejegeren Gudbrand Hanekne deltok også i kampen. Bondestyrken klarte å oppholde svenskene i flere timer til utpå ettermiddagen. Fire norske dragoner mistet livet og Jens Dæhlinmarken ble tatt til fange av svenskene og avhørt av Karl 12. selv. Bøndenes bakhold på Harestuskogen er blitt særlig berømt fordi det sannsynligvis fikk avgjørende betydning for krigens utvikling. Forsinkelsen gjorde til at Löwens styrke ikke var kommet lenger enn til Norderhov prestegård to dager etter. Den norske hovedstyrken på Gjellebekk hadde da fått beskjed om svenskenes fremrykning, og gikk til angrep natt til 29.mars på svenskene som var innkvarterte på prestegården. 42 svensker ble drept, omkring 140 ble tatt til fange, og resten flyktet tilbake til Christiania.

APRIL 1940

224 år senere, 9.april 1940, går tyske angrepsstyrker i land i Norge. De første dagene holder angriperne seg i ro, men 14.april marsjerer de nordover fra Oslo. Leder for de norske styrkene, general Otto Ruge, avgjør i et kampdirektiv at nordmennene skal føre opphold-ende forsvar ved Stryken og Bjørgesæter. To norske kompanier har 13.april gått i stilling ved Stryken stasjon. Kaptein Vefling blir syk, og det er kaptein Philip Hansteen som etter hvert må overta kommandoen. De første skuddene løsnes kl 20.00 og kampene holder frem utover natten. I ly av mørket må til sist Hansteen trekke tilbake styrkene. Neste dag fortsetter tyskerne fremmarsjen nordover, og kommer på nytt i kamp med norske styrker ved Harestuvannets nordende, her ledet av Rittmester Bollom. Bollom dør to år senere av skuddskadene han får denne dagen, en norsk dragon bli drept og flere blir alvorlig skadet. De tyske styrkene har 15 døde. Kampene ved Harestuvannet er ledd i en plan om å bremse angripernes fremmarsj mot et avgjørende angrep på Bjørgesæter. Her skal Hansteens skiløperkompani nå forsterke de norske stillingene. Kampene ved Bjørgesæter blir harde og varer fra kl.11.00 til kl 21.00, da de norske styrkene blir trukket tilbake på grunn av utviklingen ved andre fronter. I kampene ved Bjørgesæter mister 5 norske og 15 tyske soldater livet. Mellom disse er Philip Hansteen. Til sammen mistet 15 norske soldater livet i kampene ved Stryken, Harestua og Bjørgesæter 14-16.april 1940.

HER PÅ HARESTUSKOGEN
KJEMPET EN GRUPPE FRIVILLIGE OG
MOBILISERTE NORSKE AVDELINGER
MOT OVERLEGNE TYSKE STYRKER
I DAGENE 14.15. OG 16. APRIL 1940 VED
STRYKEN, HARESTUVOLLEN
OG BJØRGESETER
MED SEIER FOR DE NORSKE STYRKER
UNDER KOMMANDO AV
MAJOR SVERRE FERMANN HERMANSEN
TYSKERNE MÅTTE TREKKE SEG TILBAKE OG MELDE:
DAGENS MÅL BJØRGESETER
ER IKKE NÅDD
VI HEDRER DE NORSKE STYRKERS
KAMP FOR SITT LANDS FRIHET
FØLGENDE 15 NORDMENN OFRET
SITT LIV UNDER KAMPENE:
KAPTEIN PHILIP HANSTEEN
LØYTNANT HERMAN SMITH-JOHANNSEN
SERSJANT KRISTIAN GUDBRANDSEN
KORPORAL JACOB HVINDEN HAUG
SOLDAT JENS STUD IRGENS BORTHEN
OSVALD GRØNDAL
JØRGEN HANSEN
JOHAN H. IHLEN
EINAR F. JOHANSEN
RAGNAR OLSEN
ERIK LEIF PEDERSEN
HARALD SKAPPEL
JENS PETTERSEN SKOMAKERDEKKEN
KNUT WILHELM THORSTENSEN
ODD KLAUS ÅS

GREGERS GRANAVOLDEN
OG 60 BONDER AF
HADELAND
KJEMPEDE MER I 9 TIMER
MOD
OBERST GREV AXEL LOWEN
OG 600 SVENSKE RITTERE
27 MARTS 1716

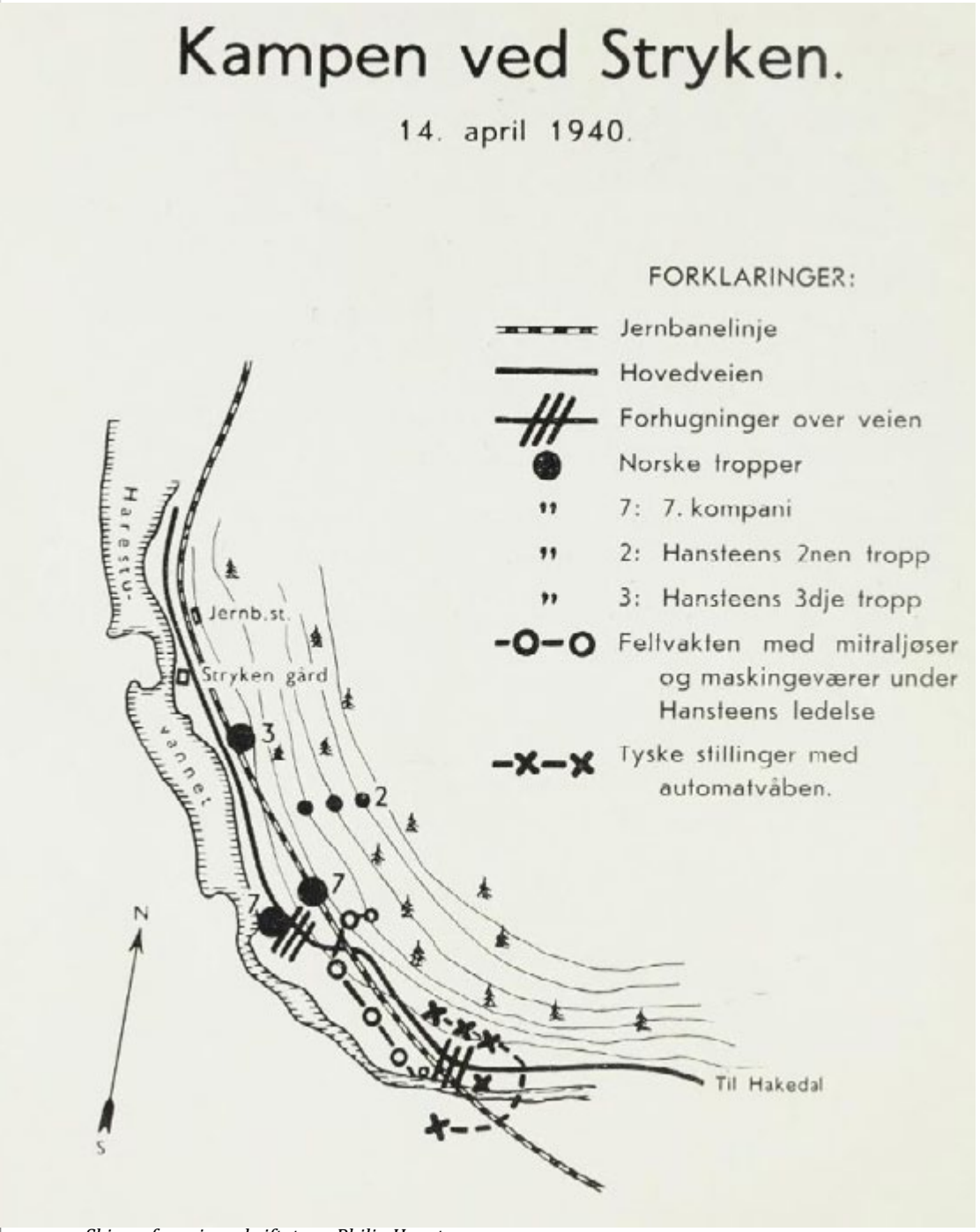

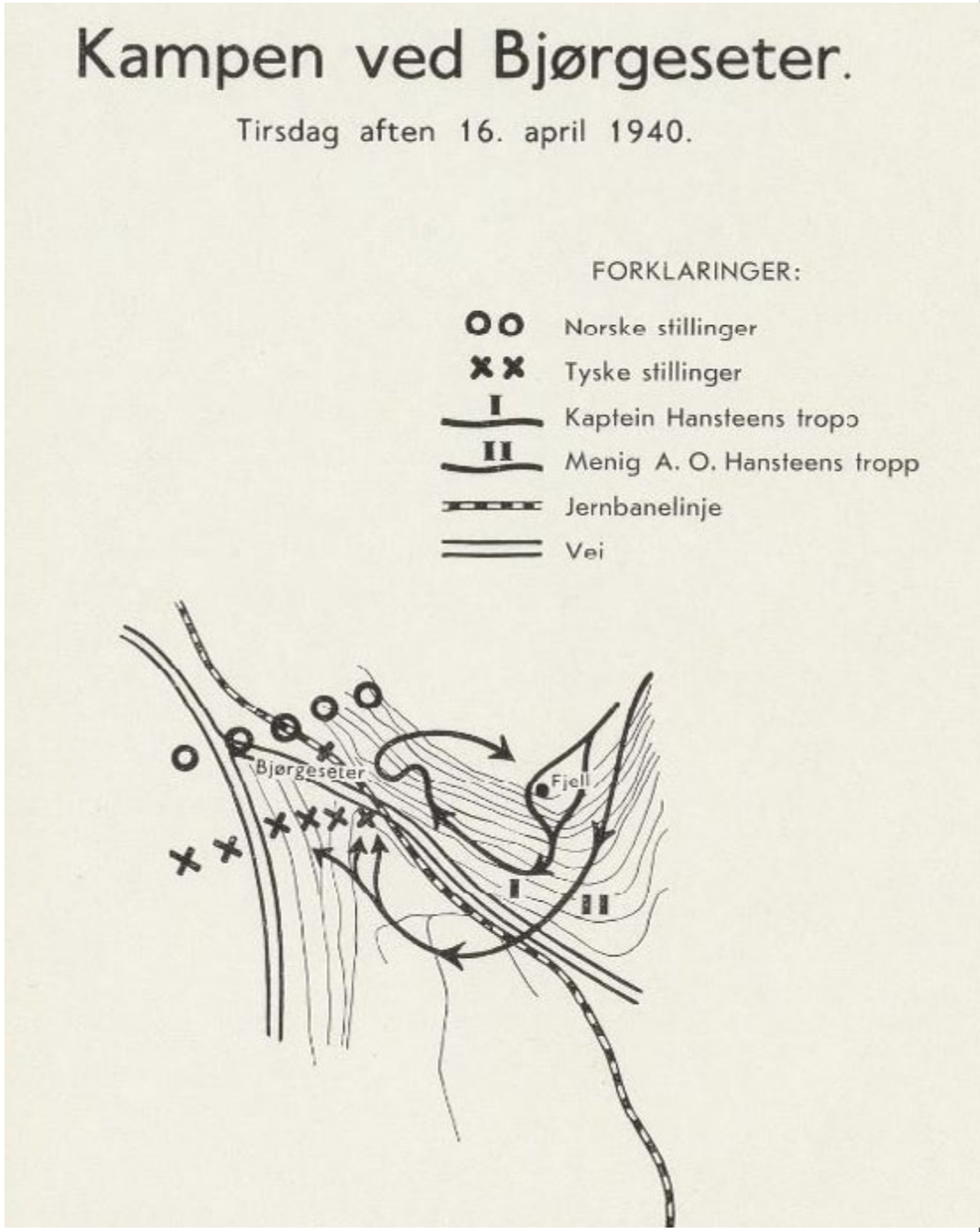

Skisser fra minneskriftet om Philip Hansteen.

25. Rudsetra

Rudseætra var opprinnelig seter under gården Rud. I 1890 ble setra solgt til gården Vestre Lunner. På setervollen er spor etter flere tidligere seterbygninger. I 1909 ble så setra solgt som fritidsbolig til fem personer fra Aker og Kristiania. De satte samme år opp en tidstypisk fritidshytte på eiendommen – muligens flyttet fra et annet sted. De viste seg etter hvert at salget var ugyldig siden det var Hadelands Almenning som eide grunnen. Det ble derfor i 1911 inngått en leiekontrakt med allmenningen, uten andre rettigheter enn rett til å løse jaktkort for de fem leietakerne. I 1936 var leiekontrakten kommet over på skiklubben «Idyl», og dette året ble den overført til Einar og Tryggve Hagness, Gustav Piene og Sverre Ekjord.

Etter krigshandlingene opphørte startet motstandsarbeidet i Oslomarka umiddelbart, om enn i det små. Bak sto personer knyttet til student og idrettsmiljøet i Oslo, noen også med fersk krigserfaring fra kampene i april. Et prioritert mål den første tiden var å få tilgang til våpen og annet utstyr for å kunne yte motstand. Dette kunne først og fremst skje gjennom å organisere og legge til rette for flyslipp fra England. Både for tilgang til våpen, for å koordinere motstandsarbeidet i Norge, og for å rapportere okkupasjonsmaktenes aktiviteter, var kommunikasjon med London det første kritiske punkt. Secret Service hadde sin første radioforbindelse på Østlandet med senderen OLDELL, som sendte vekselvis fra Oslo, og hytter i Heggedal og Roa, fra juli 1940. Denne fikk et tragisk endelikt da tyskerne klarte å peile senderen i Oslo i mars 1941. Både radiogruppa og Torsvikgruppa i Ålesundtraktene ble nøstet opp som konsekvens av dette – og fem mann ble henrettet i november 1941. Etter flere mislykkede forsøk på å få en sender i drift, ble BETA en suksess fra januar 1942. Leder for BETA ble Einar Hageness, reisende i tannlegeutstyr, og med fritidshytte på Rudsetra i Marka, sammen med telegrafist Rolf Bjørgan. BETA ble den radiosenderen som var lengst operativ under krigen i Norge, i hele tre år. BETA's hovedformål var å rapportere den tyske skipstrafikken i Oslofjorden til Secret Service (SIS) i London. I sin driftsperiode sendte BETA også meldinger for Milorg. Parallelt med BETA opererte SIS-senderen CORONA også i østlandsområdet. I likhet med OLDELL fikk denne en tragisk ende. Senderen ble peilet og Gestapo skjøt lederen under et fluktforsøk, og hans foreldre ble satt på Grini. CORONA kom på ny i drift, ble peilet, og de to operatørene skutt av Gestapo våren 1945. Agnes Larsen som deltok i arbeidet, ble torturert på Victoria terasse. Skjebnene til OLDELL og CORONA viser med all tydelighet at BETA's virksomhet på Rudsetra var farlig, og et prioritert felt av begge parter i krigen. Hagness mistet også sendeapparatet for BETA til tyskerne, og hans identitet ble kjent. Likevel, med ny sender fra England holdt Hagness BETA operativ ut krigen. En viktig utfordring ved senderaktiviteten var strømforsyningen til anlegget. Senderen krevde to batterier, og disse måtte lades nede i bygda hver andre-tredje dag. På Rudsetra var det lagt inn lyspunkt for å ha en legitim grunn til batteriholdet.

Det var to viktige forutsetninger for den store motstandsaktiviteten i Harestulia. Den ene var at det var få, om noen, blant lokalbefolkningen som sympatiserte eller samarbeidet med nazistene.Den andre var bidraget fra familien på Monsrudgården. Josef Monsrud var medlem i den kommunistiske Osvaldgruppa. Dette skulle føre til at også sentrale medlemmer av Osvaldgruppa i kortere perioder ble skjult på Rudsetra. Dette gjør Rudsetra til et enestående krigsminne i og med det var skjulested for hele spekteret av norsk motstandsbevegelse.

Hjemmested for Betasenderen (over).

Autentisk interiør med stuebord med kultehull (under).

Etter krigen hadde krigsveteranene i gruppa Rudsætergjengen faste årlige samlinger på Rudsetra frem til 2011. Lunner Historielag tok i 2013 initiativ til å få vurdert Rudsetra som kulturminne og mulig fredning. Fredningsprosessen ble startet opp i 2014, og i 2015 ble Rudsætras Venner stiftet. I oktober 2015 startet en storstilt dugnadsinnsats i regi av Rudsætras Venner og i samarbeid med Randsfjordmuseene. Svein Opegaard, svigersønn til radioagenten Trygve Hagness, ledet restaureringsarbeidet med bygningen kostnadsfritt. I løpet av 2015 og 2016 ble tømmerbygningen rehabilitert med utskifting av laftestokker, full restaurering av svalgangen, utedoen fikk nytt tak og bygningene ble tjærebredd. Utendørs ble setervollen og stier ryddet og en uteplass med sitteplasser opparbeidet. Kari Lindstad Mack har vært leder i venneforeningen, ildsjel i bevaringsarbeidet og en viktig formidler av kunnskap om Rudsetra.

4. juni 2016 ble det arrangert et offisielt fredningsarrangement på Rudsetra. Som sentrale moment i Rudsetras kulturminneverdier og grunnlag for fredningen er nevnt de begivenheter som fant sted her under 2.verdenskrig og den høye autentisiteten i bygningen og alt bevart interiør. Mellom særlige pedagogiske kvaliteter må nevnes autentiske detaljer i interiøret og uteområdet, gjerne knyttet til konkrete hendelser: en rekke hemmelige rom i vegger og gulv, et kulehull i stuebordet etter uhell ved våpenpuss, batterihyllen på kjøkkenet, og den vesle hulen der Betasenderen ble gjemt.

Hemmelig rom i gulv (over), og batterihyllen på kjøkkenet (under).

Hemmelig rom i vegg (under).

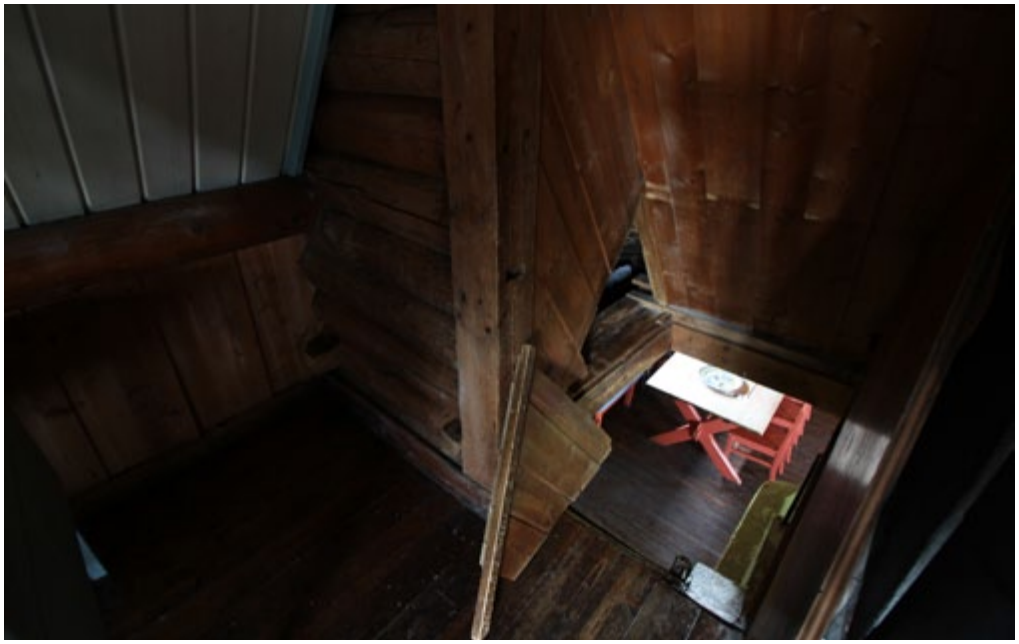

HANDEL OG SERVICE

Vi regner gjerne med at handelen var fri overalt i landet før de første byene vokste frem i middelalderen. Siden ble handel tett knyttet til byene, og tendensen ble forsterket gjennom innskrenkninger på handel utenfor byene. Nå kan det godt være at kontroll og regulering av omsetning av metall, pelsverk og andre verdifulle varer, var fundamentet for høvdingslekter langt bak i jernalderen.

Den første forordningen mot varehandel vi kjenner er fra 1250 – det ble da forbudt å fare i kjøpferd om sommeren mellom påske og mikkelsmesse. Denne regelen blir stadig tatt opp igjen gjennom 1200- og 1300-tallet – noe som kan indikere at ikke alle overholdt dette forbudet. Kongens grunngivning for forbudet var at det manglet arbeidskraft på bygdene i onnearbeidet. Vi må også regne med at dette var del av en bevisst politikk for å gjøre handel til et privilegium for en egen klasse av velstående bykjøpmenn. På 1200-tallet kom også forbud for utenlandske kjøpmenn mot å handle direkte med bøndene. Først gjaldt dette handel med naut, i 1306 gjaldt det også trelast. I 1299 kom det første generelle forbudet mot handel på bygdene, først og fremst rettet mot mellomhandel, og ikke mot direktehandel mellom produsent og konsument. På slutten av 1300-tallet ble alle som hadde varer å omsette pliktige til å møte opp i sitt distrikts kjøpsted for å tilby varene der. Med dette skulle den profesjonelle handelen begrenses til byene. Disse restriksjonene ble holdt i hevd til rundt 1850.

Av de mange forordningene må vi anta at handel i strid med disse var utbredt. Kildene inneholder også stadige klagemål over landhandleri på bygdene. Ved skysstasjonene og gjestgiveriene var det gjerne gitt privilegier for å kunne tilby nødvendige varer til de reisende – men strengt forbudt «å holde kro for bøndene» og drive regulært landhandleri. Forbudene mot landhandleri ble gradvis oppmyket fra 1750-årene. En viktig bremse hadde vært et middelaldersk syn på skillet mellom klassene eller stendene i samfunnet. Rike byborgere kunne klage over at landhandleriene førte «overdådighetsvarer» til en bondeklasse som de ikke høvde for. Liberalistiske strømninger fra midten av 1700-tallet talte for individuelle rettigheter og prinsipper om fri næringsutøvelse for alle og enhver. Likevel var det først med endringer i lovverket i 1842, 1857 og 1866 vi ser et gjennombrudd for handelen på bygdene. Søknad om å drive landhandel skulle nå avgjøres i det nye lokaldemokratiet, *formannskapene*. Samtidig, i 1860, ble de gamle sagbruksprivilegiene opphevet. Frislippet av landhandelen og sagbrukene kom, sammen med det store hamskiftet i jordbruket, og revolusjonen i samferdselen med jernbanen, til å forandre Lunner fundamentalt i tiårene på hver side av 1900. Nå trådte bygdens tettsteder frem fra mengden av gårdsbruk . Noen vokste videre inn i vår tid, andre stagnerte, noen ble glemt - men alle har verdifulle kulturminner som forteller om hvordan Lunner ble Lunner. Landhandelen og butikken er slike - her ble både varer, nyheter og sladder omsatt. De har virket på mange mennesker over lange tidsrom, og har slik blitt viktige identitetsskapere.

26. Killdalsbygget

Killdalsbygget ble oppført som landhandel i 1934 i krysset mellom Roalinna og det som dengang var Christiania-chausséen (Hadelandsvegen). Landhandelen var starten på en urbanisering i nedre del av Roalinna, en prosess som fortsatte frem til 1970-årene. Bakgrunnen var etablering av Roa jernbanestasjon i 1909, og Roalinna i 1911 som forbindelseslinje mellom Christiania-chauséen i øst og Roa stasjon i vest.

Huset er bygd i enkel funkisstil med leilighet for innehaver i overetasjen og butikk i første etasje. Hjørnet mot veikrysset er markert med karakteristisk "butikkhjørne" med tilbaketrukket inngangsparti og søyle. Fasaden har skiltbånd over store gatevindu i langside og deler av kortside. Bygningen har i dag behov for renovering.

I 2018 ble bygningen overført fra Lunner kommune til Pål Nygaard, og det ble inngått en intensjonsavtale om istandsetting av bygningen. Planen er sette bygget i tilnærmet original stand med boliger i andre og tredje etasje, og næring, gjerne småhandel, i første etasje.

Killdalsbygget var et sentralt samlingspunkt i Roas første storhetstid, og vil være viktig som historiefortellende element og identitetsmarkør i et fremtidig Roa. Bygningen er et kulturminne med stor lokal verdi.

Ringen i muren vitner om hestens tidsalder (høyre).

27

27. Kaasabutikken

Volla var sentrum i Lunner før Lunner stasjon med Nordbanen (senere Gjøvikbanen) ble åpnet i 1900. Dette kom til å dra sentrumsfunksjonene til det nye stasjonsområdet. Før denne tid hadde Volla kontor for herredskasserer og doktor, forretninger, mølle, sag, skysstasjon, skomaker, garveri og mer.

Forretningshistorien på dette stedet startet tidlig i 1920-årene da Eivind Gaarder etablerte seg med landhandel tvers over veien for Kaasabutikken. I 1925 overtok landhandler Johs. Nordhagen virksomheten. I 1933 fikk Norhagen oppført det som i dag er kjent som Kaasabutikken på andre siden av veien. Siden ble butikken drevet noen få år av en Husemoen, før den ble overtatt av familien Kaasa som har drevet forretning her frem til vår tid.

Kaasabutikken er et viktig historiefortellende element i Vollaområdet, og har stor lokal verdi.

HANDLINGSPROGRAM

Digitalisering:

- 27 prioriterte miljø/objekt lagt inn i databasen Askeladden/Kulturminnesøk.
- Revidert SEFRAK-register lagt inn i InnlandsGIS (661 objekt) registrerte husmannsplasser/inneboplassert lagt inn i InnlandsGIS (22 objekt)
- registrerte bergverksminner i Gruaområdet lagt inn i InnlandsGIS (80 objekt)
- Kulturminner i Romeriksåsen (reg prosj.) lagt inn i InnlandsGIS (17 objekt)
- TOTALT: 812 objekt i InnlandsGIS

Tiltak:

- Kulturminneplanen legges til grunn for kommunens forvaltning.
- Kulturminner og kulturmiljøer søkes ivaretatt gjennom arbeidet med kommuneplanens arealdel, forutsatt samtykke fra grunneier.
- Kurs for saksbehandlere i arealforvaltningen i kulturminneforvaltning
- Samarbeide med frivillige organsiasjoner, som ivaretar kulturminner.
- Lunner kommune går i dialog med Randsfjordmuseet om SEFRAK-registrering av Morstadsetra (bjørgeseter).
- Lunner kommune går i dialog med Randsfjordmuseet om medlemskap i bygningsvernrådgivertjenesten, og legger fram egen sak for kommunestyret.
- Lunner kommune kartfester «Kulturminner i skog» (Finnebosettinger på Mylla)

5. Kilder

De viktigste kildene til tekstene i planen er listet under. I tillegg er også andre årganger av Årbok for Hadeland, og flere artikler i Ekeberg 1997, Berge et. al. 2001, Brokerud 2000 og 2006, brukte. Endelig er også informasjon hentet fra informasjonstavler ved de enkelte kulturminner, og fra nettstedet til de kulturminnene som har slike.

Berg, R. A. 2013: Bergverk på Hadeland. Randsfjordmuseene.

Berg, R. A. 2017a: Den glemte historien om kalkens betydning for Lunner. Avisen Hadeland 28.09.2017.

Berg, R. A. 2017b: Bergverk har mer en 600 års historie på Hadeland. Avisen Hadeland 12.10.2017.

Berge, J. et al. 2001: Lunnerby'n og omegn gjennom 100 år. Bokkomitéen ved Lunnerby'ns 100-årsjubileum.

Bjøralt, O. 2005: Samfunnsutviklingen. I: Lokalhistorie og kulturminner. Jubileumsberetning for Lunner Historielag 1975 - 2005.

Bjøralt, O. et al. 2005: Lokalhistorie og kulturminner. Jubileumsberetning 1975-2005. Lunner historielag.

Brahde, R. 1998: Solobservatoriet på Harestua. Upublisert notat, med bidrag av Gunnar Eriksen. Tilgjengelig fra www.solobservatoriet.no.

Brokerud, T. (red) 2000: Nordre Oppdalen. Grendeutvalget i Nordre Oppdalen.

Brokerud, T. (red) 2006: Nordre Oppdalen: historie og historier. Grendeutvalget i Nordre Oppdalen.

Eikeset, K. R. 2008: 1900-1950. Hadeland bygdebok b. 5. Hadeland folkemuseum.

Ekeberg, M. (red) 1997: Harestuas historie: en artikkelsamling. Utg. Harestua Vel.

Gravem, A. (red) 1990: Lunner-skolens historie. Utg. Lunner skolestyre.

Hadeland bygdebokkomite 1932: Hadeland: bygdenes historie 1-2. Hadeland bygdebokkomite

Hauge, A. 1966. Fra kampene i Norge 1940. Fredhøis forlag A/S. Oslo.

Heimen, A. 1953: Bygdenes historie. Hadeland bygdebok b. 4.

Kauserud, H. 1997: Skolen på Harestua og distriktet rundt. I: Ekeberg, R. Harestuas historie: en artikkelsamling. Utg. Harestua Vel.

Kleven, M. A. 2000: Oppdalen kapell. I: Nordre Oppdalen. Grendeutvalget i Nordre Oppdalen.

Kleiven, M.A. et al. 2006: Lunner kirke i 850 år. En historisk oversikt. Utg. Lunner menighetsråd.

Knagenhjelm, K. Kaptein Philip Hansteen in memorium. Minnetale ved Kai Knagenhjelm 1.11.1940. Utgitt på privat forlag, Oslo 1941.

Mack, K. L. 1995: Harestufamilien Monsruds illegale aktivitet i krigsårene 1940-1945. I: Årbok for Hadeland 1995.

Mack, K. L. 2017: Rudsætra på Harestua - fra sæter til fredet krigsminne. I: Årbok for Hadeland 2017.

Mydland, L. 2015: Skolehuset som kulturminne. Lokale verdier og nasjonal kulturminneforvaltning. Gothenburg Studies in Conservation 35. Gøteborg.

Myhre, S. 2019: Aktører i et teknologiskifte? Bakmenn i middelaldersk jernframstilling i Lunner. Heimen 02/2019 (vol 59).

Myhrvoll, H. M. 2005: Kulturminner. I: Lokalhistorie og kulturminner. Jubileumsberetning for Lunner Historielag 1975 - 2005.

Riksantikvaren 2010: Kulturminner, kulturmiljøer og landskap. Plan- og bygningsloven. Versjon juni 2010. Veileder.

Riksantikvaren 2013a: Kulturminner i kommunen. Håndbok i lokal registrering. Rev. utg. 2013

Riksantikvaren 2013b: Kulturminner i kommunen. Kulturminneplan. Veileder.

Rustad, E. 2000: Skogbruk. I: Nordre Oppdalen. Grendeutvalget i Nordre Oppdalen.

6. Ressurser på internett

Digitalt Museum

Her kan du søke i fotomaterialet ved en rekke regionale og nasjonale samlinger. http://digitaltmuseum.no

Kulturminnesøk

dette er publikumsversjonen av forsker- og forvaltningsdatabasen Askeladden. Her finner du alle fredete kulturminner og mange flere. Også de 27 utvalgte kulturminnene i denne planen er å finne her. : http://www.kulturminnesok.no/

InnlandsGIS

InnlandsGIS er et GIS-samarbeid mellom fylkesmennene og fylkeskommunene i Hedmark og Oppland, samt Statens vegvesen Region Øst. Her vil du blant annet finne alle kulturminner som er registrerte og digitaliserte som del av arbeidet med kulturminneplanen.

Miljøstatus

kartløsning med flere kulturminnetema, blant annet SEFRAK. http://www.miljostatus.no/kart/

Unimus

Universitetsmuseenes samlingsportaler. Her finner du arkeologiske gjenstander lagret ved landsdelsmuseene. Her er også en egen side for fotosøk. http://www.unimus.no/

Riksantikvaren

På Riksantikvarens hjemmeside kan du finne mye om kulturminnevern og temasider for ulike kategorier og typer av kulturminner. https://www.riksantikvaren.no/

Lokalhistoriewiki.no

Her kan søke opp og lese flere artikler om Lunner. https://lokalhistoriewiki.no/wiki/lokalhistoriewiki.no:Hovedside

Nasjonalbiblioteket

I nasjonalbibliotekets digitale samlinger kan du lese mange av de viktigste kildene som er brukte i denne planen. https://www.nb.no/

Norgeshistorie.no

Nytt digitalt historieverk fra Universitetet i Oslo. https://www.norgeshistorie.no/

Bygg og bevar

Bygg og Bevar er et nettsted for deg som bor i - eller jobber med gamle hus. Her finner du artikler, fagstoff, verktøy og mange interessante temaer. Bygg og Bevar er et samarbeid mellom Klima- og miljødepartementet (KLD) og Byggenæringens Landsforening. https://www.byggogbevar.no/

7. Oversikt over utvalgte kultur-minner og kulturmiljø i planen

Nr.	Kulturminne/-miljø	Tema
1	*Kulturmiljø Vestby -Øvre Vestern*	*Forhistorie*
2	*Gravfelt ved Lunner barneskole*	*Forhistorie*
3	*Flatla gårdstun*	*Gård og gårdsdrift*
4	*Snellingen finneboplass*	*Gård og gårdsdrift*
5	*Morstadsetra*	*Gård og gårdsdrift*
6	*Lunner kirkemiljø*	*Kirke, tro og religion*
7	*Oppdalen kapell*	*Kirke, tro og religion*
8	*Grua kirke*	*Kirke, tro og religion*
9	*Den Bergenske Kongevei*	*Samferdsel*
10	*Buttelveien*	*Samferdsel*
11	*Volla bro*	*Samferdsel*
12	*Lunner stasjon*	*Samferdsel*
13	*Grindvoll stasjon*	*Samferdsel*
14	*Kalvsjøundergangen*	*Samferdsel*
15	*Grua bergverksmiljø*	*Skogbruk, teknikk og industri*
16	*Myllselva industrimiljø*	*Skogbruk, teknikk og industri*
17	*Brovoll*	*Skogbruk, teknikk og industri*
18	*Skjerva*	*Skogbruk, teknikk og industri*
19	*Garveriet*	*Skogbruk, teknikk og industri*
20	*Solobservatoriet på Harestua*	*Skogbruk, teknikk og industri*
21	*Gamleskolen på Harestua*	*Skole og utdanning*
22	*Gamleskolen på Grua*	*Skole og utdanning*
23	*Villa Solheim*	*Skole og utdanning*
24	*Rundelen minnepark*	*Krig og motstandskamp*
25	*Rudsetra krigsminne*	*Krig og motstandskamp*
26	*Killdalsbygget*	*Handel og service*
27	*Kaasabutikken*	*Handel og service*

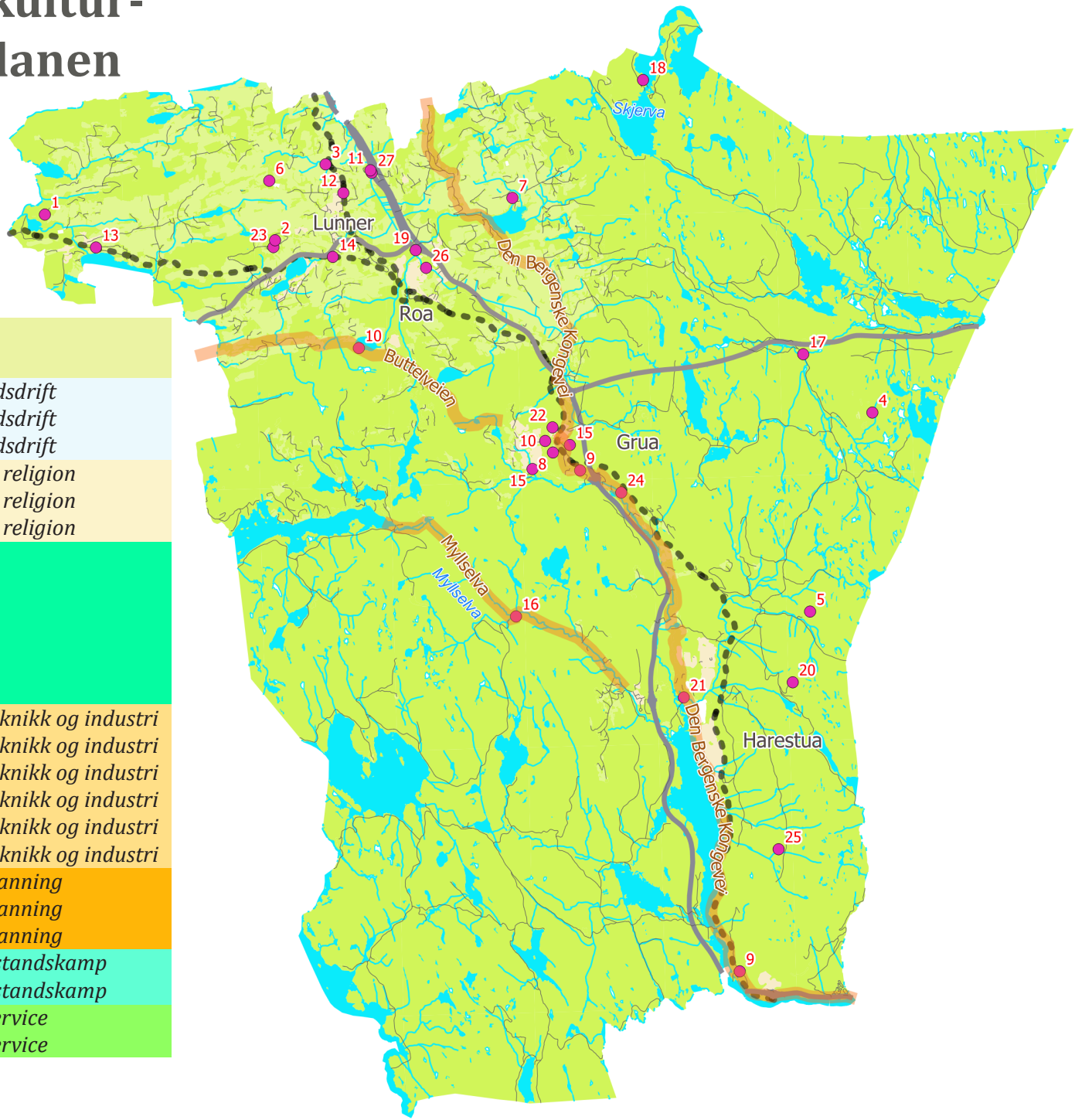

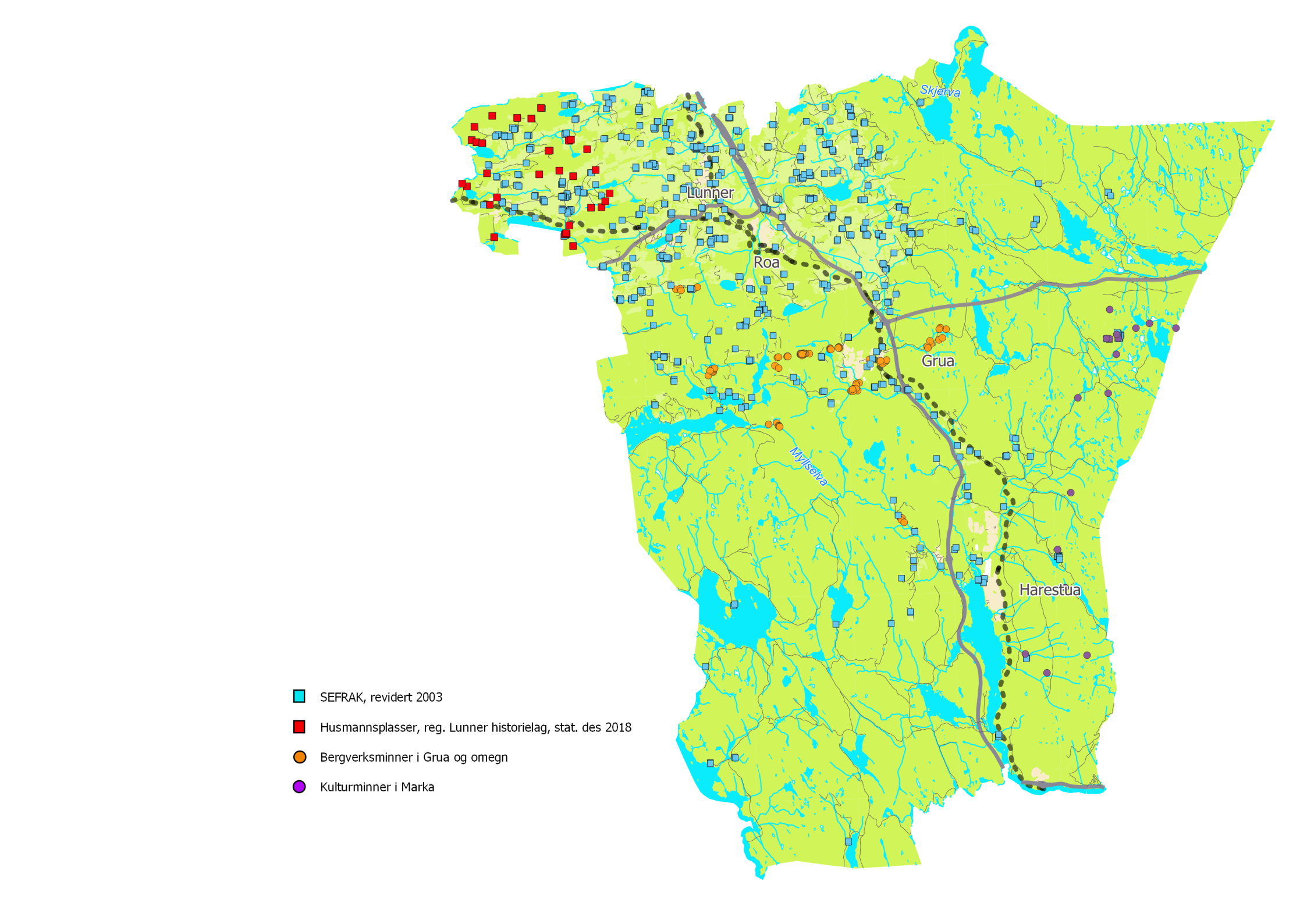
Skjerva
Lunner
Roa
Grua
Mylseelva
Harestua
SEFRAK, revidert 2003
Husmannsplasser, reg. Lunner historielag, stat. des 2018
Bergverksminner i Grua og omegn
Kulturminner i Marka